

font

número 6

**L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE
SANT JAUME APÒSTOL DE
VILA-REAL. 225 ANYS DE LA
SEUA HISTÒRIA: 1779-2004**

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

**CRÒNIQUES D'UNA
CATÀSTROFE: L'INCENDI DEL
CINE "LA LUZ" (1912)**

Òscar Pérez Silvestre

**L'ARTESANIA DE LA LLANDA.
UNA HISTÒRIA DE *LLANDEROS*
A VILA-REAL**

Enrique Dobón Jordà

**UN EXEMPLE DE
TRANSFORMACIÓ DEL
PAISATGE AGRARI. EL POU DE
SANT ROC. 1905 (I)**

Santiago Vilanova Año

EL CAVALL EN L'AGRICULTURA

Onofre Flores

**LES SÉQUIES DEL DIABLE.
COMPROVACIONS DE VISU
SOBRE EL QUE DIEM "LA
SÉQUIA DEL DIABLE"**

Manuel-Carles Arnal Cercós

Publicació de la Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ: Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY: Javi Sales

DIGITALITZACIÓ PDF: Pasku.com

CORRECCIÓ I RECOPIACIÓ D'ARTICLES: Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca, Mónica Soler Beltrán

IMPRIMEIX: Gráficas Timsa

PATROCINADORS: Seriman, Bancaixa, Porcelanosa i Facsa

PORTADA: Instantània de la façana del cine "La Luz" del dia després de la tragèdia

FOTOS CEDIDES:

Article 1: Timsa

Article 2: Timsa

Article 3: Enrique Dobón Jordà

Article 4: Junta del Pou de Sant Roc

Article 5: Onofre Flores

Article 6: Manuel-Carles Arnal Cercós

Dipòsit Legal: V-2296-2004

MAIG, 2004

font

PUBLICACIÓ D'INVESTIGACIÓ
I ESTUDIS VILA-REALS

ÍNDIX

1. L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT JAUME APÒSTOL DE VILA-REAL. 225 ANYS DE LA SEUA HISTÒRIA: 1779 – 2004.....	9
Es resolgué fer església nova	11
L'inici d'una gran obra.....	12
En funció d'església parroquial.....	14
1772. Sobre l'estat d'obres de la nova església	15
La benedicció i inauguració del temple nou	17
L'església major Sant Jaume de Vila-real: el títol del capellà, visites pastorals, fets de la vida social i parroquial en aquests segles.....	18
2. CRÒNIQUES D'UNA CATÀSTROFE: L'INCENDI DEL CINE “LA LUZ” (1912)	25
L'adveniment de l'exhibició cinematogràfica.....	27
Els fets d'aquells dies.....	28
Les responsabilitats i les baralles entre la premsa	32
El final de la causa	37
Balanç sociològic d'una catàstrofe.....	38
3. L'ARTESANIA DE LA LLANDA. UNA HISTÒRIA DE LLANDEROS A VILA-REAL.....	43
El <i>ninot del llandero</i>	45
La fi del <i>ninot del llandero</i>	47
Relació dels utensilis més habituals que acostumàvem a fer en la llanderia.....	48
4. UN EXEMPLE DE TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE AGRARI. EL POU DE SANT ROC. 1905 (I)	51
Introducció.....	53
El context històric en el qual es produeix.....	53
Quines classes socials trobem entre els que transformen la terra?.....	54
Quina era la situació de la transformació de les terres de secà en aquest moment?	55
Alguns aspectes particulars: el funcionament democràtic i la construcció de camins	56
Conclusions	57
5. EL CAVALL EN L'AGRICULTURA.....	65
El cens cavallí.....	68
Configuració del secà.....	70
El carro	70
Els tractants	71
Fires	72
El cavall i la taronja	73

6. LES SÉQUIES DEL DIABLE. COMPROVACIONS DE	
VISU SOBRE EL QUE DIEM “LA SÉQUIA DEL DIABLE”	77
Raó d’aquest estudi	79
Les séquies del Diable (número 1, cota 100).....	80
Les séquies del Diable (número 2, cota 60).....	81
Les séquies del Diable (número 3, cota 40, Sobirana)	82
Les séquies del Diable (número 4, Jusana).....	84

PRESENTACIÓ

Al mes de maig celebrem les festes en honor al nostre patró Sant Pasqual i la Regidoria de Normalització Lingüística vol col·laborar-hi amb la publicació de la sisena edició de *Font*. Volem compartir amb tots vosaltres la satisfacció que ens produeix tornar a oferir-vos un altre número d'aquesta revista, que naix per poder donar llum a tots aquells treballs que ens descobreixen històries amagades de la nostra estimada ciutat.

Any rere any, la revista ix a la llum gràcies a la col·laboració desinteressada dels autors dels articles que la componen. Enguany hem d'agrair la participació a Mn. Vicent Gimeno Estornell, que ens parla de l'església parroquial Sant Jaume, quan compleix 225 anys; a Òscar Pérez Silvestre, amb un article sobre l'incendi del cine "La Luz", que segurament no us deixarà indiferents; a Enrique Dobón Jordà, que conta coses molt interessants sobre un ofici que ha desaparegut al nostre poble, el de *llandero*; a Santiago Vilanova Añó, que escriu sobre la fundació del Pou dels Atrevits, un homenatge que farem entreenguany i l'any que ve, quan complirà 100 anys de la seua fundació (1905); a Onofre Flores, que aquesta vegada disserta sobre el paper del cavall en l'agricultura; i per acabar a Manuel Carles Arnal Cercós, que ens exposa un interessant estudi sobre les séquies del Diable. A tots ells, moltes gràcies.

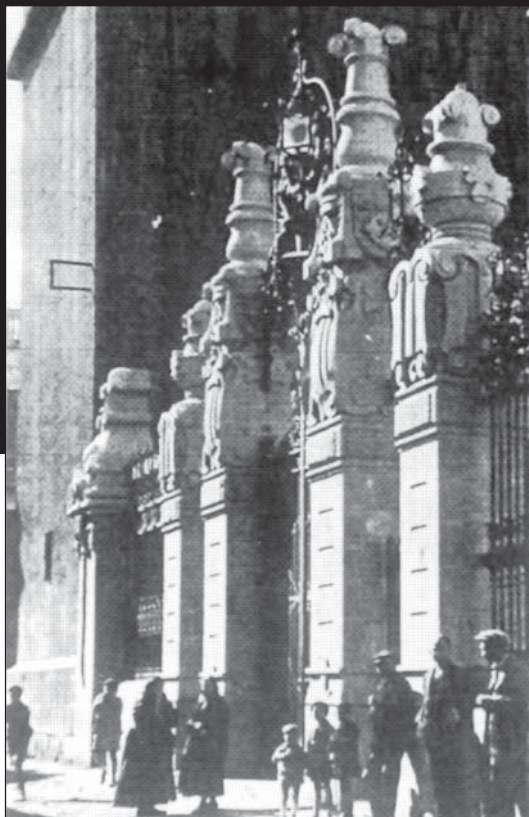
Gràcies també a totes les entitats i empreses que, mitjançant la seua imprescindible aportació econòmica, ens han ajudat a fer-vos arribar, de manera gratuïta, la nostra publicació. Una col·laboració que serveix perquè la revista arribe a molts indrets, gràcies a l'intercanvi de publicacions que realitzem amb universitats i organismes privats i públics de tot el domini lingüístic.

No voldria acabar sense adreçar-me a vosaltres, lectors, que acolliu aquesta publicació amb tanta generositat i estima. Una generositat que ens esperona a continuar treballant perquè *FONT* tinga una projecció de futur, una continuïtat que permeta que mai s'assequi aquesta font de consulta sobre el nostre estimat Vila-real. Font que desitgem que serveixi per conservar amb més fermesa els nostres costums i tradicions i, al mateix temps, enfortir les nostres arrels i augmentar el sentiment d'identitat com a poble.

Pasqual Batalla Llorens
Regidor de Normalització Lingüística

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT JAUME APOSTOL DE VILA-REAL. 225 ANYS DE LA SEUA HISTÒRIA: 1779-2004

Seriman, S.A.

BANCAIXA
fundació Caixa Castelló

PORCELANOSA

 facsa
Agua Potable
Sociedad de Fomento Agrícola Castellonense, S.A.

L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT JAUME APÒSTOL DE VILA-REAL. 225 ANYS DE LA SEUA HISTÒRIA: 1779 – 2004

Enguany i aprofitant una data històrica del nostre poble, la commemoració de llur fundació pel rei En Jaume I, el 20 de febrer de 1274, la Generalitat Valenciana declarava Bé d'Interés Cultural, amb la categoria de Monument, l'església arxiprestal de Sant Jaume de Vila-real¹. S'aconseguia allò que havia iniciat, com un procés però amb molt d'ànim, l'any 1996 Joan Bta. Alba i Berenguer, rector d'aquesta parròquia. Precisament enguany aquest temple parroquial honorat compleix els dos-cents vint-i-cinc anys de la seua benedicció i dedicació per al culte, després de vint-i-set anys d'haver-ne posat la primera pedra.

El seguiment d'aquests anys és prou perquè en fem memòria, encara que no siga exhaustiva, dels fets importants o senzills que han anat trenant la glòria d'aquest temple, enaltit amb el títol d'arxiprestal, llar religiosa de generacions llargues de vila-realencs, que, en ell i en el seu entorn, han viscut els trets de la vida familiar i social, amb un caire de religiositat pròpia d'aquesta vila, arrelada tan fortament en l'essència veïna que ha creat la idiosincràsia que ens distingia, almenys fins fa pocs anys.

Per això, volem endinsar-nos pel camí dels anys passats i escorcollar en els vells papers, guardians del que en un temps volara pels aires, imatges ara celades a la visió en una retina de bells colors, esbotzat ordinador quan no sols treballava el seny i la raó, sinó també les mans, envellint-se en la llavor d'un testimoni preparat per a ser-nos llum en els dies de la nostra curiositat, lliuradora de vels i polsegueres. D'aquests anys trobem molta documentació i més hi hauria si la flama exterminadora de la ignorància, en aquells dies en els quals no s'entenia gens el gran paper religiós, cultural i social de l'Església, no hagués cremat el llegat preciós de l'Arxiu Parroquial de Vila-real, a més de moltíssims altres; però encara es va poder salvar una resta per a ajudar-nos en la recopilació de les petjades dels nostres avantpassats i les nostres pròpies, que hem assolit l'honor de veure aquest temple i beure del soliu que hi regalima.

Us invite, si teniu temps i bona voluntat, a llegir, recordant o assabentant-vos, unes pàgines que conformen part de la història del nostre Vila-real.

1. ES RESOLGUÉ FER ESGLÉSIA NOVA

Mn. Benet Traver i Garcia, beneficiat organista i arxiver de Sant Jaume i cronista de Vila-real, gràcies al seu acurat treball sobre la "Història de Vila-real", ens dóna les notícies precises que necessitem per a posar-nos en el lloc dels veïns d'aquells dies, quan es decidiren a fer "església nova"; en copiar la determinació capitular del clergat de la parròquia de Vila-real, escriu l'acta de naixement d'aquest temple:

"...com en la present vila de Vilareal sia tan creixent el concurs de les gens, que en les solemnitats y festivitats de la sglesia no puguén comodament assistir los feligresos y parroquians á dites solemnitats y funsións per ser reduida la sglesia pera tal concurs,

per tant, ab junta de parroquia y determinasió de tot lo poble, es resolgué fer sglesia nova capás y suntuosa en lo any de 1752... ”².

L'església gòtica, edificada al carrer de Sant Roc, al costat de la muralla que tanca el poble a la dreta del portal d'Onda, és el temple que recull els fidels de la parròquia i ho fa des de l'any 1363, les obres van començar l'any 1298; aquesta era en llur arquitectura, digna de la vila, que l'anava ornamentant a l'estil i gust adient i prou capaç per al veïnat d'aquells segles i ha estat estudiada acuradament pels lletraferits del poble³; als nostres dies potser la recordem amb un enyoradís deler que la imagina present en un preterit conjunt arquitectònic, preciós i harmònic, amb l'actual temple parroquial, que no es va donar.

Passen els anys, passen les modes o gusts, i fins i tot els arquitectònics, o millor dit: cada època té els seus gusts. Però els documents no ens parlen de gusts sinó d'espai i pareix que l'església gòtica es va quedar xicoteta. L'historiador Bernat Mundina, fent-se ressò de la determinació capitular “de fer església nova”, fa notar les reduïdes dimensions d'aquella per al veïnat, tenint en compte “*el gran progrés de la població, l'augment tan considerable que es veia en cada quinquenni i les condicions del terreny per la part de Ponent i Nord pròpies per a un eixample*”⁴. Vila-real en aquests anys ha progressat econòmicament i sembla que les condicions siguin favorables per a una ampliació de la vila, que encara viu encerclada i dins de les seues muralles; fent costat a aquestes, per la part de llevant, trobem l'església de la Sang i pel ponent l'església Major; si s'han d'obrir les muralles, quina excusa podria ser millor que fer-ho per les obres en una d'aquestes esglésies? S'aprofita la realitat que l'església gòtica ha quedat menuda per al veïnat i que cal fer-ne una d'espaiosa, de tal manera que la seua capacitat abaste molts segles i com el lloc de l'actual església no és capaç, aquest s'eixamplarà enderrocant part de la muralla del ponent, cosa que servirà per a l'eixample de la vila per aquell costat cardinal (ben mirat haurem d'agrair-ho a l'església, per més que es beneficien, com sempre, els més interessats, terratinents i majors contribuents d'aleshores!).

No és el propòsit d'aquest treball commemoratiu l'estudi del nou temple, en la seua construcció, ornamentació i altres coses, com ara els arquitectes, etc. D'açò s'han ocupat bons historiadors del nostre poble i afins, de fa temps i ben recentment, palesant davant els nostres ulls l'enrevessat trenat d'aquesta obra monumental de la qual som receptors⁵. El nostre atreviment és fer un relat quasi cronològic, però per damunt damunt, d'una part d'aquests anys que celebrem, de persones i fets que intervingueren en el trenat dels dos-cents vint-i-cinc anys de la història de l'arxiprestal, esperant un millor treball, acurat i documentat, que reunint tot allò publicat fins als nostres dies sobre aquest tema, ens pose a l'abast una història de la qual els vila-realencs ens sentim ben pagats.

2. L'INICI D'UNA GRAN OBRA

Per a prendre decisions d'aquesta natura es necessiten homes animosos, sense cap mena de por i confiats, en aquests cas, primer de la providència de Déu i després de la capacitat d'esforç dels fidels. Segons llegim en Mn. Benet Traver⁶, el que més encoratjà el vicari perpetu Dr. Francesc Thomeu, de nissaga nuler i aleshores ja vell, fou el vila-realenc Dr. Mn. Vicent Font, beneficiat d'aquesta parròquia i fill il·lustre de la vila, la

qual li dedicaria un carrer al seu nom: el carrer del Dr. Font, a prop de l'església de la qual va ser primer administrador⁷.

La determinació presa l'any 1752 va anar quallant al llarg dels anys en els quals es notava, cada volta més, la necessitat de l'espai, i no és un determini decidit lleugerament; la decisió és cosa de la Junta de Parròquia, constituïda pel vicari perpetu, el clergat, el batlle i regidors de la vila, junt amb la determinació de "*tot lo poble*"; per això aquelles obres foren "*obres de tot lo poble*" i en les quals "*tot lo poble*" participà, cadascú, si voleu, a la seua manera, però hi participà.

El dia del Corpus Christi, 1 de juny de 1752, es traslladà el Santíssim Sagrament de l'església gòtica a la de la Puríssima Sang, que serviria d'església parroquial interina, per més que el títol de "parroquial Sant Jaume" el conservaria ara l'antiga capella del mateix nom al carrer Major, com veurem més avant. Es procedí de seguida a l'enderroc, que va acabar el dia 2 de desembre del mateix any.

Després de l'enderroc de l'església vella, la gòtica, que deixava un campanar fadrí i jove, l'acte de posar la primera pedra fou significatiu, ja que hi participaren representants de totes les corporacions de la vila: el Dr. Mn. Vicent Font, que era administrador de la fàbrica de l'església, per part del clergat; Josep Nostort, regidor degà, el més antic, per part de Ca la Vila; Bartomeu Mundina⁸, en tocant els prohoms i gent rica o nobles, i Josep Aragón, representant els llauradors i la resta de veïns del poble. Hem trobat la "Llicència", inèdita potser?, per a la col·locació d'aquesta primera pedra i diu així:

*"Rdo. Clero de Villarreal. Rdo. Clero: recibo la de V. Reverencias y remito en carta de la Villa la facultad y licencia, para colocar la primera piedra, con las ceremonias acostumbradas en la nueva Fábrica concediendo quarenta días de Indulgencia para todos los que assiessien a dicha función. Quedo rogando a Dios que bendiga a V. Reverencias muchos años. Tortosa y Diciembre 2 de 1752. D V. Ras. su afm. Firma ilegible"*⁹.

El bisbe de Tortosa era Bartomeu Camacho i Madueño, el papa Benet XIV, el rei Ferran VI, capità general de València Claudi Habraham, governador del partit de Castelló Joseph Bermudes, vicari perpetu Dr. Francesc Thomeu, alcalde major Joseph Palanques, alcalde menor Josep Taurà, regidor degà Josep Nostort, regidors: Josep Sebastià, Josep Pitarch, Vicent Pitarch, Pere Cabrera i Vicent Cabedo; procurador general Josep Alberola i síndic de la vila Manel Cantavella¹⁰.

Així s'iniciava l'obra de tot un poble que ha quedat com a llegat per als que avui la fruïm, admirant-nos i sorprenent-nos de continu davant la seua grandesa i la d'aquells veïns, que per a dur-la a terme només comptaven amb les rendes de les primícies que els havia assignat el rei, i que es percebien del terme de la vila, i les almoines que s'anirien recollint, però sobretot amb els jornals de vila que cadascú oferiria de bon grat.¹¹ El suport de la jerarquia eclesiàstica es palesa en els quaranta dies d'indulgència que el bisbe de Tortosa atorgava als qui assistiren a l'acte de benedicció i col·locació d'aquella primera pedra, que dorm als peus de l'Altar Major, dia 8 de desembre de 1752, Festivitat de la Immaculada Concepció de Maria, que la vila ja commemorava; com a memòria d'aquesta data, en el coronament, tercer cos, de l'Altar Major s'entronitzarà la imatge de la Puríssima, que podem contemplar.

3. EN FUNCIO D'ESGLÉSIA PARROQUIAL

Hem vist com l'1 de juny de 1752, Festivitat del Corpus, es traslladava el Santíssim Sagrament de l'església parroquial vella a l'església de la Puríssima Sang, que entre totes les capelles existents a la vila era la de més cabuda i com aquesta faria de parroquial fins a la inauguració de la nova...

Però, al nostre escorcoll del I Llibre de Visites Pastorals del Clergat de Vila-real, al F 397, ens trobem amb un *otrosí* per demés curiós. És a la visita pastoral que realitza a aquesta vila el Rvd. Antoni Gil de Federich¹², canonge i administrador general de la diòcesi de Tortosa, *sede vacantis* (ha mort el bisbe Manuel Camacho i Madueño), el 2 de juny de 1757; han passat quatre anys des de l'inici de la nova obra. La nota diu així:

"Otrosí: Por quanto en la Iglesia Parroquial de Sn. Jayme se ha reparado, que de no haver Canzel a la parte de dentro de dicha Iglesia, se pueden seguir gravísimos inconvenientes, quando se celebra el Sto. Sacrificio de la Misa, por estar situada en la Calle Mayor, en donde es continuo el passo de carruajes: Por tanto manda dicho Sr. Visitador al Vicario perpetuo de esta Parroquia cuide de que quanto antes se ponga un Canzel a la parte de dentro de esta Iglesia".

Està ben clar que de l'església que parla és "l'antiga capella de Sant Jaume, o primera església parroquial de la vila", que és situada al carrer Major del mateix nom; allò especial que diu la nota esmentada també ho llegim clarament: que li diu "església parroquial"; i mana que s'hi faci un cancell perquè no hi haja accidents pel trànsit de carruatges, ja que el carrer era la via principal de la vila. Açò ens porta a pensar que aquesta capella, que tenia el títol del patró Sant Jaume, era la que conservava la titulació tant del sant com de la funció parroquial, per més que en ella només se celebrava la santa missa, en ser tan xicoteta i totes les funcions culturals de la parròquia es feien a la de la Puríssima Sang, que no perdé la seua titulació. És una nota curiosa que cal tenir en compte, a més del caire d'enyor d'aquella primera església parroquial.

Aleshores se celebrava missa els diumenges en totes les capelles dedicades en la vila com a ajuda del compliment dominical, encara que en quasi totes els fidels la oïen des de fora estant; recordem les capelles de la Mare de Déu de Gràcia, dels Àngels, St. Antoni, la Cova Santa, Desemparats i més tard la de la Immaculada. A més, hi eren els tres convents: del Rosari o Sant Pasqual, del Carme i les Dominiques; més enllà del Barranquet, la capella del Sant Crist de l'Hospital. Més tard no es donarà llicència per a celebrar la missa en les cinc primeres capelles, precisament perquè s'havia d'oïr des de fora. No podem oblidar que l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia era lloc de culte de cada dia i especialment dels diumenges, on s'honorava, més que avui, la patrona.

A l'església de la Puríssima Sang s'havia traslladat tot allò que va caber de l'església vella i així ens trobem amb quasi els mateixos altars: Major de St. Jayme Apòstol, el del Sant Crist, de St. Antoni Abad, de la Mare de Déu de Gràcia, de St. Pere Apòstol, de les Ànimes, de St. Llorenç, de St. Abdó i Senén, de St. Josep, de St. Andrés Apòstol i el de la Verge de la Soledat. Hem de fer un bon exercici d'imaginació per a poder ubicar, dins la nau única de l'església de la Sang, tots aquest altars, afegint-li el Baptisteri, i encara que no ens quadren hi eren¹³. De tots aquells altars, després només quedarà el Major

dedicat a la Puríssima Sang de Jesucrist i dos laterals: el de la Soledat i molt després el dedicat als patrons de la Congregació de Lluïsos. Molts quadres i imatges i d'altres objectes de culte que no es pogueren posar en aquesta església, es guardaren al pati de la Casa Abadia, a una "cambra d'estil gòtic" que hi havia (aquesta cambra es podia veure encara en el temps en què l'abadia vella fou enderrocada per a construir la nova, darreries segle XX).

El culte i la resta d'oficis, seguint la norma de l'església vella, els celebraven el vicari perpetu, ajudat de vint-i-tres capellans residents, encara que de benifets n'hi havia trenta-vuit, el que encara ens invita més a imaginar com s'ho farien tanta gent per a servir en tan poc de lloc.

Les confraries d'aleshores eren: Santíssim Sagrament, Puríssima Sang, Sants Màrtirs Abdó i Senén, St. Llorenç, St. Jayme i les Beneïdes Ànimes del Purgatori.¹⁴

Al F 409 i v. de l'esmentada visita pastoral, de 10 juny 1758, trobem una nota en la qual el visitador anima a la continuació de les obres de la nova església, diu així:

"Encuentra su Sria. Ittma. en esta Villa una Administración de la fábrica de la Iglesia, cuyo producto es el que a expensas de la piedad de los fieles se recoge de Limosna, la que va bien administrada expendiendo su producto al presente en la Continuación de la Iglesia Parroquial de que tanto necessita esta Villa; y habiendo visto su Sria. la vigilancia y zelo con que se aplican los vecinos a dicha Obra les exorta continúen fervorosamente hasta su conclusión".

L'administració que es portava de les obres i la col·laboració esforçada de tot el veïnat era excel·lent i ens recorda l'administració dels diferents rectors d'aquesta parròquia que sempre han treballat, amb tota fidelitat, per ornamentar l'obra del poble.

4. 1772. SOBRE L'ESTAT D'OBRES DE LA NOVA ESGLÉSIA

Al Llibre I de Visites Pastorals al Clergat de Vila-real trobem una nota del 2 de febrer de 1772 que diu d'aquesta manera:

"El Vicario Perpetuo de Nuestra Parroquial Iglesia de Villarreal informe si la nueva Iglesia Parroquial que se está fabricando en esta Villa se halla ya enteramente cubierta y en disposición de que se pueda celebrar en ella con la debida decencia la función del Santo Descendimiento que expresa este memorial. Por mandato de S.I. el Obispo mi Señor. Firma Antonio de Rossilló. Tortosa Febrero 2 de 1772".
"En vista del informe del Vicario perpetuo de Nuestra Parroquial de Villarreal, y que se podrá

celebrar la función del Santo Descendimiento en la nueva Iglesia con toda decencia, Concedemos la licencia y facultad que se pide. Por mandato...Firma Antonio de Rossilló”.

Encara faltaven set anys per a la inauguració de la nova església, però ja hi era coberta del tot i amb la suficient seguretat i decència per a celebrar-hi “alguna funció religiosa”; no acabada, la seua grandària deixaria bocabadats els veïns que deleraven veure l’obra enllestida; així i tot, per què no aprofitar-la per a algun acte multitudinari? Coneixem el costum d’escenificar “diversos passos religiosos”, especialment en la Setmana Santa, i sabem com s’allargaven aquelles processons per aquest costum.

Aquesta nota ens fa saber l’estat de la nova església i a més ens dóna l’alegria de trobar documentat un d’aquells “passos o funcions religioses”: el del “*Misterioso Acto del Descendimiento de la Cruz*”, que es feia el Divendres Sant. Aquest document ens posa al davant dels ulls una escenificació i uns actors, que seguirien un llibret i no volem aventurar si fins i tot alguna música, que era com l’acte central de la processó solemne del dia de la Passió del Nostre Senyor (també tenim a les nostres mans una part del que podria ser el llibret d’aquest pas de la Davallada de la Creu, que prompte publicarem¹⁵).

En 1779, 30 juliol, es beneeix la nova església. La primera visita pastoral que aquesta rep és la que realitza el 5 de juliol de 1783 el bisbe de Tortosa Dr. Pere Cortés i Larraz¹⁶. A aquesta ens trobem amb el total d’haver i despeses en relació amb la nova església; el compte abasta des de l’última visita pastoral, feta l’any 1770, per la qual cosa es pot suposar que detalla solament una part de les despeses en les obres, però dóna peu a fer números per a treballar una suposada valoració d’aquell temps. Diu així:

“Tomó razón de la Administración de la Fábrica de la Iglesia maior de esta Villa cuia renta consiste en la primicia que le tiene consignada Su Magestad que se percibe del término de esta Villa y en las Limosnas que se recogen: de la qual es Fabricuero o Depositario el Dr. Pasqual Gil Pbro. y Beneficiado de esta Iglesia. El total cargo des de la última Visita del año mil setecientos setenta hasta el día cinco del corriente mes de Julio asciende a veinte y cinco mil ochocientas quarenta y siete Libras, cinco sueldos, y tres (dineros). Y la Deuta de lo empleado y pagado por la fábrica veinte y cinco mil setecientas noventa y ocho Libras Diez y siete sueldos y quatro Dineros, todo moneda de plata valenciana, y resulta el Alcance a favor de la Administración de quarenta y ocho Libras siete sueldos y quatro (dineros). Cuias cuentas se cerraron y se mandó se continué en el mismo arreglo y metodo observado hasta aquí”.

Els economistes poden entendre millor el significat d’aquests comptes en relació amb l’obra del temple arxiprestal.

Afegim que el vicari perpetu Dr. Francesc Thomeu, natural de la vila de Nules, no va poder veure acabades les obres de la nova església; l’11 de gener de l’any 1766 les campanes tocaven a morts pel rector, cap de la parròquia, solemnes, pausades, estremint els aires de la contrada, començant pel vol de la campana Morlana, preguntant les altres campanes l’acompanyaren en el seu dolor i totes set, harmonioses, trenaren la corona musical que acompanyara el capellà a l’altra vida. Havia pres possessió de la parròquia el mes de maig de l’any 1710 i el seu afany com a rector fou guarir les ferides espirituals, morals i socials que encara quedaven de la guerra de Successió (i Crema de Vila-real) i portar

avant amb tasca encoratjadora la religiositat de Vila-real; podem ressaltar que l'any 1757 fou un dels mentors del vot de la vila de fer festa cada any a la Mare de Déu de Gràcia, traslladant-la a la parroquial (juny de 1757) i que en el mateix setembre rebia per aquesta raó i devoció a la patrona per primera vegada, però en l'església de la Sang, que feia les funcions parroquials. Durant cinquanta-sis anys regí aquesta parròquia de Sant Jaume, el rector que es decidí a donar pas a aquella determinació de tot el poble de "fer església nova". Fou soterrat al Cementeri Parroquial de Sant Miquel, al costat dels murs de la vila, entre l'església nova en construcció i l'Abadia; la seua tomba es recordava amb una lauda sepulcral senzilla on es llegien les dades de la seua vida, rajola de finals del XVIII, que encara es conserva al costat de les restes del Dr. Thomeu, certificades per l'arxiprest Mn. Ramos, en traure-les d'aquell cementeri, després de molt de temps que ja no es feia servir, en soterrar al Cementeri Parroquial del Calvari; aquelles restes del rector són ara a la capella carner de l'arxiprestal, on reposen molts dels rectors i capellans de Vila-real, capella que hi és entre l'església i el campanar.

5. LA BENEDICCIÓ I INAUGURACIÓ DEL TEMPLE NOU

Al matí del 30 juliol de 1779, Vila-real es treia dels ulls les lleganyes per a admirar, ja enllestida per al culte, la seua església parroquial; no en faltava cap a l'hora de la benedicció, els primers l'Ajuntament amb les maces, assenyalant clarament que el nou temple era, i seria sempre, del seu patronat; les confraries i associacions, amb el clergat, acompanyaven el rector, Dr. En Lluís Martí, que acompliria els ritus de la benedicció (la consagració tardaria encara dos segles, al segon centenari, pels nostres dies; fou el bisbe Dr. Josep Mª Cases i Deordal qui la consagraria el 27 de maig de 1979, essent rector el llic. Joan Bta. Alba i Berenguer).

Al Llibre 3 de Determinacions Capitulars del Clergat de Vila-real, se'ns donava notícia d'aquest fet, d'una manera senzilla. *"En virtud de comisió que se li concedí al Dr. Luís Martí, Vicari perpétuo, per lo Vicari general de Tortosa, sede vacante, beneida la aygua en una vasija gran á la porta de la Sglesia nova y fetes les seremonies correspondens, se entrá en la Sglesia y la beney segons lo ritual, y el dit Vicari digué la Misa, feta la bendisió..."*¹⁷.

Per la vesprada d'aquest dia, una solemne processó eixia de l'església de la Sang, amb el Santíssim Sagrament exposat en la custòdia gòtica, portada amb gran contemplació per vuit capellans i acompanyat per les imatges que retornaven a la seu parroquial després de vint-i-set anys, temps que van durar les obres. Dir d'aquesta una processó solemne no és prou, perquè a més del clergat de la parròquia, nombrós aleshores, les comunitats de religiosos franciscans i carmelites, l'Ajuntament i la multitud de fidels amb ciris encesos, al davant, obrint-la, hi anaven soldats de cavalleria, mentre la tancaven dues companyies del Regiment d'Almansa amb llur banda de música, mentre dotze soldats granaders custodiaven el pal·lis; un *Te Deum*, cantat per la capella de música de la catedral de Sogorb, va donar fi a la diada de benedicció i inauguració de la nova església.

A la diada de benedicció seguí un trídium en acció de gràcies: el primer dia, 31 de juliol, les despeses corrien a càrrec del reverend clergat de la parròquia, cantà la capella sogorbina i predicà el Dr. Josep Pasqual Zalón, canonge penitenciar de la catedral de

Sogorb, professor de Teologia de la Universitat de València i fill il·lustre de Vila-real; presidia el Dr. Lluís Martí, vicari perpetu. El segon dia, 1 d'agost, presidia el Dr. Josep Llorens, predicava el pare Vicent Mundina, franciscà, guardià del convent de La Jana i fill de Vila-real. Tercer dia, 2 d'agost, el Dr. Pasqual Gil celebrava, mentre el predicador fou el pare Francesc Carda, carmelita calçat, natural també del poble. Els dos últims dies les despeses corregueren a càrrec de l'Ajuntament de la vila, que acomplia el seu deure de patró de l'església Major.

A la festa religiosa seguia l'alegria exterior de la vila: corregudes de bous reals, balls, castells de focs i moltes altres diversions; festes per a un poble que s'ho mereixia per aquesta gran obra que havia portat a bon terme!¹⁸

Des de la benedicció de la nova església, aquesta fou el lloc de culte parroquial, tret d'un interval en la qual fou fortificada a causa de les guerres carlines. En el que quedava de segle XVIII i durant el XIX i el XX, van anar acabant l'ornamentació, capelles, etc., fent d'aquesta església un monument a admirar, essent la llar religiosa de Vila-real.

No entrem ara en la descripció i detalls d'aquesta gran obra i ho deixem per a altres treballs; només apuntem simplement alguns trets de la història de la nova església de Sant Jaume Apòstol de Vila-real, com hem dit.

6. L'ESGLÉSIA MAJOR SANT JAUME DE VILA-REAL: EL TÍTOL DEL CAPELLÀ, VISITES PASTORALS, FETS DE LA VIDA SOCIAL I PARROQUIAL EN AQUESTS SEGLES

El dia 31 de juliol de 1779 se celebren ja els Sagraments en l'església nova; així al F 404 del Llibre 4t de Bateigs, podem llegir inscrita la primera partida. El 5 de juliol de 1780 realitza la visita pastoral l'arquebisbe - bisbe de Tortosa Dr. Pere Conter i Sarranz i administra el Sagrament de la Confirmació; aquest bisbe repeteix la visita en 1783, 5 juliol, manant els capellans que usen el vestit talar o siga la sotana; aleshores és vicari perpetu el Dr. Lluís Martí (25 novembre 1768), a qui ajuden en la parròquia 20 preveres beneficiats més un diaca, també beneficiat.

En aquesta visita se'ns dona a conèixer les confraries que hi ha a la parròquia: la Sang de Nostre Senyor Jesucrist, la dels Sants Màrtirs de la Pedra St. Abdó i Senén, la de St. Llorenç Màrtir i la de les Ànimes del Purgatori, totes molt antigues i de vella tradició; la confraria de la Mare de Déu del Rosari té la seu al convent de les dominiques al carrer Major Sant Doménec. També es parla de les capelles en què es diu missa dins la vila: St. Roc, St. Antoni, Desemparats, Cova Santa, St. Jaume, La Sang, Mare de Déu de Gràcia, Mare de Déu dels Àngels i l'Hospital. I a l'església nova s'alcen aquests altars: Altar Major o de St. Jaume, St. Andreu, Sts. de la Pedra Abdó i Senén, St. Llorenç i la Comunió, St. Pere, la Mare de Déu de l'Auxili (al lloc on ara és el Baptisteri), Santíssim Crist (al lloc on ara és la Verònica), St. Antoni Abad, les Ànimes del Purgatori, la Mare de Déu de Gràcia i el Patriarca St. Josep.

L'any 1785, aquest mateix bisbe, repeteix visita pastoral i és curiós que administra el Sagrament de la Confirmació en l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia (23 gener i 17 febrer).

El 5 d'agost de 1791 és el bisbe Dr. Antoni Josep Salinas i Moreno, franciscà, qui practica la visita pastoral. Continua el Dr. Lluís Martí de vicari perpetu i ara és ajudat per vint-i-cinc beneficiats preveres.

Ens crida l'atenció, en aquests primers anys de vida de l'església nova, la qüestió del títol pel qual es reconeix el que ara anomenem "el capellà de Vila-real". Ja sabem que el càrrec era de vicari perpetu, en relació a què el capellà era vicari del capítol de la Seu Tortosina i ho era de per vida; però des de finals del segle XVIII la denominació va canviant en les signatures dels successius rectors. Mirem uns casos:

L'1 de febrer de 1794 pren possessió de la parròquia el vicari major (fins ara s'ha anomenat vicari perpetu) Dr. Pasqual Gil, a qui succeeix el Rvd. Dr. Josep Mezquita, que des del 29 de setembre de 1802 signa com a capellà i deixa el títol de vicari major. Després hi ha uns quants noms de capellans que signen com a ecònom, és el cas de Fr. Vicent Ripollès (9 gener 1814) i Mn. Vicent Canós (28 octubre 1814), el Dr. Francesc Fonte (12 febrer 1815) que signa com a regent; aquest és el temps que va d'un "capellà propi" a la presa de possessió d'un altre, Mn. Josep Guerola (20 d'abril 1815), que signa com a vicari major.

El 3 de desembre de 1816, visita pastoral que practica el bisbe Dr. Manel Ros de Medrano. El 24 de març de 1817 el Rvd. Josep Sentís signa com a ecònom de la parròquia i ho farà com a regent el 12 de desembre de 1819, fins que el 25 de març de 1820 signarà com a vicari simplement el Rvd. Dr. Joan Antoni Ramos, fins que el 31 d'octubre de 1824 ja ho farà com a capellà. Aquest capellà, malgrat la fórmula que proposa en visita pastoral (7 desembre 1826) el bisbe Víctor Damià Sáez per a encapçalar les partides sacramentals "*Jo, Vicario Mayor...*", continua signant com a capellà. Finalment, durant la visita pastoral del Dr. Damià Gordo Sáez, 14 de març de 1849, en la redacció de l'acta es proposen les diferents denominacions de "*vicario mayor, párroco o cura párroco*", donant peu a què el 9 de juliol d'aquest mateix any aparega per primera vegada en una partida la fórmula: "*Yo, el Cura Párroco*"; és la partida de bateig que hi ha al T. XIV, F 209, núm. 332 i el que signa el llic. Sebastià Fraile. Els vicaris del rector solien signar amb la denominació de "*Sub Vicario Perpetuo o Sub Vicario propio*"¹⁹.

El Rvd. llicenciat Sebastià Fraile, capellà rector o rector d'aquesta, és el primer que signa les partides amb la denominació d'arxiprest capellà rector i així continuen els successors, com el Rvd. Miquel Villuendas, a qui en un ofici del Bisbat de 1857 se l'anomena "*Vicario Mayor Arcipreste D. Miguel Villuendas*"²⁰. En alguns documents del Bisbat es diu capellà rector, arxiprest de partit.

Com és que el capellà de Sant Jaume de Vila-real es diu arxiprest en aquests anys en què encara l'església major no és arxiprestal? És així perquè en aquests anys s'ha organitzat l'Arxiprestat de Vila-real i la seu és aquesta església, per la qual cosa el rector és l'arxiprest; per tant, abans és l'Arxiprestat de Vila-real i després el títol per a aquesta parròquia d'església major arxiprestal, en els dies del capellà Ramos, Salvador Ramos, el qual va aconseguir del papa Lleó XIII el Breu Apostòlic pel qual es dona a l'església major Sant Jaume de Vila-real el títol a perpetuïtat, 19 de setembre de 1884. L'Arxiprestat de Vila-real aleshores era format per aquestes parròquies: Ahín, Artana, Eslida, Onda, Tales, Artesa i Vila-real²¹.

El 7 de desembre de 1826, qui practica la visita pastoral és el bisbe Victor Damià Sáez Sánchez Mayor, essent vicari major Mn. Joan Antoni Ramos, a qui ajuden només onze beneficiats.

El 15 de març de 1840 el culte es trasllada a la capella de la Puríssima Sang, “*per haver-se fortificat l'església major*” a causa de la Guerra Carlina. Al Llibre I de Defuncions trobem les partides de l'afusellament de l'alcalde de Vila-real d'aleshores, el Sr. Llorca i el del secretari Josep Sabater (22 agost 1838), així com la d'uns quants soldats (23 agost 1838). El 20 de juny del mateix any, 1840, el culte a l'església major retorna a la normalitat.²²

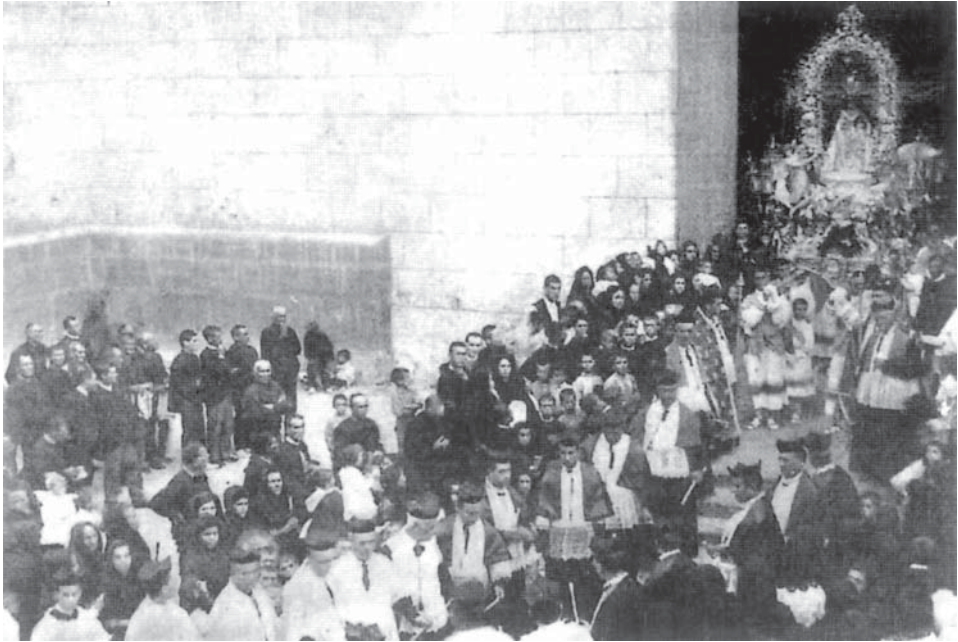
El còlera morbo. L'any 1834 és el del “còlera morbo” i a l'església major es fan els oficis fúnebres per 508 veïns que moren entre el 5 de setembre i el 9 de novembre; tan greu fou, que només el 20 de setembre se soterraven 38 persones. El 9 de novembre es va cantar un solemne *Te Deum* a la parròquia per haver acabat aquella malaltia.²³

Per segona vegada Vila-real pateix l'epidèmia del còlera morbo: dura simplement set dies, del 2 al 9 d'octubre de l'any 1854, però és terrible; en aquests set dies moren tres-cents vuitanta-set persones i l'església major amb les famílies i tot el poble en fa un gran dol²⁴.

Una tercera aparició del còlera morbo, encara que més benigna que les anteriors, és la que comença l'11 d'agost de 1865 per acabar el 24 d'octubre del mateix any, després de portar a la mort 398 veïns, encara que no tots van morir a causa d'aquest còlera.

I encara es repetirà per quarta vegada aquest còlera, del 14 de juny de 1885 al 7 de setembre d'aquell any.

Devocions i altars. A més de l'Altar Major, la nova església té vuit capelles o altars, dedicats a les devocions tradicionals, que vénen de l'església gòtica i que algunes d'elles s'han perdut; les que continuen són l'altar de St. Josep; el de la Mare de Déu de Gràcia, segon per la nau de l'Evangeli, compartit ara amb la Mare de Déu d'Agost (Inventari 1857); les Ànimes del Purgatori i la Mare de Déu del Carme (que apareix per primera vegada); St. Antoni Abad i St. Vicent (Màrtir?); St. Llorenç, penúltim en la nau de l'Epístola, que fa de Capella del Sagrari, fins la inauguració de l'actual, amb la Mare de Déu dels Dolors; Sants Abdó i Senén, els Sants de la Pedra, al segon altar de la mateixa part compartint-lo amb Santa Magdalena; St. Pere amb St. Esteve Protomàrtir, en l'últim altar d'eixa part de la nau, i al primer altar St. Andreu Apòstol, on ara és el Rosari. En aquest últim altar ja hi havia el Crist en el Sepulcre, de gran estimació i devoció entre els fidels, de manera que els bisbes de Tortosa, Barcelona, València i Àvila concedeixen indulgències als devots que li resen. Aquest Sant Crist en el Sepulcre eixia a la processó del Divendres Sant²⁵. S'han perdut capelles o altars com el del Salvador, del qual guardem el retaule, que en aquest inventari s'assenyala així: “*Detrás del Sagrario (és el Tras-sagrario o sala de pas darrere del Presbiteri, entre la Sagristia i la Capella del Sagrari) existen un altar antiguo que contiene en su parte inferior pinturas de mucho mérito alusivas a algunos pasajes de la pasión del Señor*”; o el de St. Vicent, per al qual es féu la pintura d'aquest sant que hi és a la Sagristia, de Juan de Juanes. També es conserven sis taules, que són el que queda de l'antic retaule de l'Altar Major de l'església gòtica, dedicades a la

vida de Sant Jaume; a l'inventari fet amb ocasió de la visita pastoral de 1857 les trobem: “seis tableros de pintura de mérito conteniendo pasages de la vida de Santiago”²⁶. Es pinta un quadre gran de la Crucifixió de Jesús, amb la Mare de Déu, St. Joan i la Magdalena, que servirà per a cobrir el nínxol de l'Altar de la Capella de la Comunió, on hi serà el mateix motiu però en imatges; aquest quadre, al qual sembla que no se li ha donat gens d'importància, ja és documentat a l'inventari de 1857: “Un altar de piedra en la Capilla de la Comunió dedicado a Ntra. Sra. de los Dolores, con un Crucifijo, Ntra. Sra. y S. Juan Evangelista y un lienzo para cubrirlos con la efigie de los mismos” i avui espera la seua restauració, perquè no en sabem de l'autor, però sí de l'antigor.

L'any 1861 es posa el paviment nou sobre l'antic i es revesteixen les columnes de marbre. El 25 de febrer de 1873 es col·loquen els quadres que representen les estacions del *Via Crucis*, obra de Bernat Mundina Milallave, que seran revestits amb els magnífics suports metàl·lics pels anys de 1922.

La nova Pila de Bateig és beneïda el 12 de novembre de 1862 i es deixa d'usar la Pila Gòtica, que finalment anirà a parar a les Alqueries (on hi és amb tota la dignitat), però el Baptisteri que tots coneixem amb aquesta Pila nova de 1862 va ser inaugurat el 30 de maig de 1909²⁷.

Altres altars han anat canviant d'advocació segons les devocions adients. Per exemple: a primeries d'agost es fan les obres de renovació de l'altar dels Sants de la Pedra Sts. Abdó i Senén i la Magdalena, per a dedicar-lo a la nova Confraria de la Divina Aurora; aquestes obres acabaran el 8 de novembre de 1884, l'obrer va ser Tomàs Viciano i els seus manobrers, Juan Antonio Martínez, José Ferrer Viciano i Vicent Viciano; a la part central s'instal·la la imatge de la Divina Aurora, i els Sants de la Pedra queden al nínxol de baix (l'any 1938, en acabar la guerra, en aquest nínxol es posa la Mare de Déu

d'Agost, que hi era al nínxol de l'altar de la Mare de Déu de Gràcia, on en aquesta data es posarà la imatge reliquiari de Sant Pasqual Baylón, amb les restes sagrades del nostre Sant, que hi foren fins al 2 de juny de 1952, traslladades a l'església del Sant). El 16 de juny de 1901 es beneeix l'altar nou del Sagrat Cor de Jesús, tercer de la nau de l'Evangeli.

A la visita pastoral del 12 de novembre de 1862 llegim que a la parròquia hi ha aquestes confraries i congregacions: la de St. Francesc, la de la Mare de Déu del Carme, la de la Puríssima Sang, la de la Immaculada Concepció, la de la Mare de Déu del Rosari, la del Santíssim Sagrament, la de les Germanes de la Caritat, la de la Santíssima Trinitat, la dels Servents de Maria, la de Sant Elies i la de la Mare de Déu dels Dolors; totes se sostenien amb almoines. També en aquesta visita pastoral trobem que a la parròquia hi eren establertes les dues conferències de Sant Vicent de Paul, per a la caritat cristiana i ajuda als pobres.²⁸

Al temps del capellà Miguel Villuendas, aquesta Rectoria era de nomenament reial, per això Miquel Villuendas és nomenat per la Reina Isabel II el 21 de febrer de 1858, quan ja era capellà de Vila-real des del 18 de setembre de 1857. Aquest capellà va fer molt de bé als fidels: organitza una Santa Missió a Vila-real el 16 de gener de 1859, promou la formació de tothom per a la recepció dels sagraments, especialment els xiquets i xiquetes de Primera Comunió, que són preparats per carrers i en l'església parroquial; la festa es fa amb missa solemne, sermó i cants de lletretes.

El 12 de gener de 1873 és capellà arxiprest Domènec Bàyer, a qui ajuden com a ecònom, Modest Dellà, i coadjutors Mn. Manel Menero, Mn Antoni Pitarch i Mn. Ferran Badal; són beneficiats, Pasqual Nàcher, Joaquím Franch, Jaume Taurà, Francesc Morales, Roc Lloret, Josep Andrés, Josep Rius, Manel Merino, Josep Colonques, Josep Nàcher, Fr. Valero Moreno, Fr. Josep Prades i Fr. Vicent Garcia.

I perquè ens adonem de la grandesa de la nostra arxiprestal, si no ho havíem fet encara, només cal que exposem els noms dels qui la servien el 31 de desembre de 1904: capellà arxiprest llic. Vicent Alba Zarzoso; coadjutors: llic. Jesús Queralt Fernández-Lastre, llic. Antoni Vidal Mondragón. Beneficiats: llic. Modesto Dellà Tena, llic. Manuel Bernat Petit, llic. Pasqual Nácher Miró, Dr. Manuel Soriano Clofent, Vicent Llidó Casanova, Benito Traver Garcia (organista). Adscrits: Manuel Arín Forés, José Roca Gil, Francisco Ortells Ibáñez, Vicente Rochera Almela, Pasqual Llorca Carda, José Tirado Catalá, Mariano Segura Climent, José Millà Ayet, José Gil Vidal, José Candau Martí, Juan Candau Martí, Antonio Soriano Carda, José P. Chabrera Molina, Juan Bta. López Avellana, llic. Bruno Cabedo Moreno, llic. José P. Cabedo Nebot, llic. Constantino Menero Sifre, llic. Pasqual Goterris Taurà, Lorenzo Carbó Sales, Vicent Albiol Bort, Dionisio Nostrotrort llorens, José Frco. Petit Soriano, Pasqual Cabedo Nebot. A les Alqueries, Vicente Lores Alberto; a l'església de la Sang, Antonio Sichert Moreno.

Cada bisbe, a la seua visita pastoral, lloa la magnificència d'aquest temple parroquial i anima a ornamentar-lo i cuidar del culte, que en aquest sant lloc sempre resulta esplendent. Al llarg del segle XIX i el XX els capellans de l'arxiprestal, ajudants de tants benemèrits sacerdots, vicaris i beneficiats de la parròquia, fills del poble o no, han procurat que aquest temple arxiprestal fóra l'edifici emblemàtic de la ciutat de Vila-real, honor del poble i admiració dels visitants. De moltíssims fets ens podríem fer ressò,

importants per a la vila i la seua gent, que han tingut com a escenari aquesta realitat de l'espai religiós més gran, com a parròquia, potser de la nació; recordem simplement els noms dels arxiprests: Mn. Salvador Ramos, Mn. Vicent Alba, Mn. Miquel Pedrós, Mn. Ramón Monfort, Mn. Miquel Pedrós, el cardenal Vicent Enríque i Tarancón, Mn. Lucas Salomón, Mn. Vicent Pasqual, Mn. Joan Bta. Alba, Mn. Serafí Sorribes, amb el rectors *in solidum* Mn. Joaquim Gil Gargallo i després fins ara Mn. Vicent Gimeno i Estornell, i actualment el capellà arxiprest Mn. Francisco José Cortes Blasco. Serà bo també que no oblidem els vicaris i adscrits que han servit aquesta arxiprestal, almenys fem memòria des dels anys quaranta: Mn. “Bellido” Manel Gil, Mn. Jerez, Mn. Rafel, Mn. Redó, Mn. Enrique Portalés, Mn. Juan Bta. Orensa, Mn. Salvador Ballester, Mn. José Mª Gavara, Mn. Francisco Martí, Mn. Vicente Gómez Vichares, Mn. Fernando Gómis, Mn. Enrique Moliner, Mn. Avel·lí Flors, Mn. Guillem Sanchis, Mn. Tomás Nebot, Mn. Vicente Blasco, Fr. Juan Bta. Navarro (franciscà), Mn. Miquel Allepuz, Mn. Rafael Torres, Mn. César Alejandro Castillo.

I recordem, per acabar aquesta memòria de dos-cents vint-i-cinc anys del temple de Sant Jaume de Vila-real, que aquest ha passat per benevolències i adversitats, per esplendors i també tenebres, en els anys bons i els de la guerra 1936/39, en els qual es va saquejar el seu llegat religiós, cultural i social, respectant l'edifici, bombardejat en el campanar i malferit en les teulades i cúpula, que sempre s'ha ressentit de les ferides fins els nostres dies. D'allò que quedava com a resta de la seua esplendor, l'arxiprestal mostra en la Sagristia i en dues sales de museu, orfebreria, ornaments, imatges, pintures i llibres, que ens posen davant la mirada l'antiga bellesa que procuraren per a la seua parròquia els nostres avantpassats. El mateix temple en el seu interior és tot ell un gran museu d'obra, de pintura, d'escultura i ornamentació, del qual ens podem vanagloriar, perquè a més que ens convida a celebrar el nostre culte, envoltat d'una bellesa religiosa, deixa bocabadats els qui, penetrant-ne per primera vegada, descobreixen allò que els murs exteriors els ocultaven. També el Gran Reixat que delimita la placeta de l'església amb l'abadia i el campanar, anuncia a tothom que entra, la monumental església que és Sant Jaume de Vila-real, en la qual es guanyen les mateixes indulgències concedides a la basílica major de Santa Maria de Roma.

De fa temps un vell expedient esguarda l'hora que l'espolem; és la petició de declaració per a la nostra església arxiprestal de la dignitat de “basílica menor” o “col·legiata”; potser siga ara l'hora de remoure allò que dorm...oblidat!

Mn. Vicent Gimeno i Estornell
Rector de l'arxiprestal Sant Jaume de Vila-real
2004-04-03

NOTES

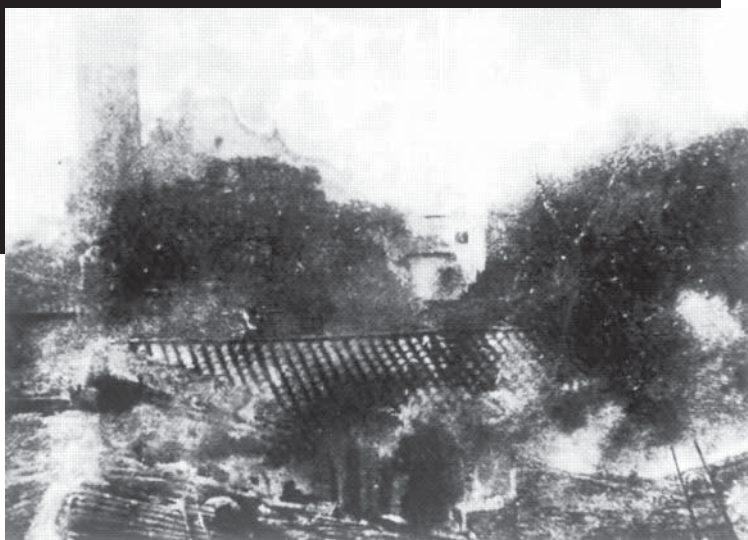
- 1 DOGV núm. 4.699, Decret 27/2004 de 20 febrer.
- 2 Mn. Benet Traver García, *Historia de Villarreal*, cap. XL, pàg. 277. 1909, Juan Botella imp. del Llibre 3 de Determinacions Capitulars del Rvd. Clergat de la Parròquia de Vila-real (desaparegut 1936).
- 3 Mn. Benet Traver García, *Historia de Villarreal*, cap. XXXVIII, pàg. 264.- José Mª Doñate Sebastià, *Datos para la Historia de Villarreal*, T. V *Retrato arqueológico de una Iglesia desaparecida* (1982).- I d'altres...
- 4 Mundina Milallave, Bernard, *Historia, Geografía y Estadística de la Provincia de Castellón*, 1873.

- 5 A més dels esmentats Mn. Benet Traver, José Mª Doñate i d'altres, voldria fer esment mereixedor de Joan Damià Bautista i Garcia, en els molts treballs sobre l'arxiprestal Sant Jaume de Vila-real per ell publicats amb l'encert de l'historiador, però sobretot en *Esglésies Saló del segle XVIII a les comarques valencianes* (Fundació Dávalos-Fletcher, 2002).
- 6 Mn. Benet Traver Garcia. HV, cap.XL: "El Vicario Perpetuo Dr. Thomeu, trabajó en gran manera...también el P. Fabregat...des de el púlpito...en una de las cuaresmas que tenía a su cargo. Pero al que más le debe el vecindario de Villarreal por tan suntuosa obra... es al Dr. Font..." (pàg. 278).
- 7 Essent administrador del Sant Crist de l'Hospital, ja havia fet alçar l'actual capella (HV B.Traver, pàg. 278).
- 8 Llur casa pairal ha passat per moltes denominacions fins als nostres dies: Casino Republicà, Falange, Casino Republicà, Casa de la Música. En realitat aquest gran casal, dels poquets que encara resten a la vila, és "La Casa dels Mundina" i el seu escut d'armes dalt la porta principal ho certifica, només cal mirar-hi.
- 9 AAV I Llibre Visites Pastorals: últims folis units al Llibre.
- 10 HV. Mn. Benet Traver, pàg.279-280.
- 11 AAV I Llibre Visites Past. F penúltim.
- 12 Familiar, si no germà, de Sant Gil de Federich, natural de Tortosa.
- 13 AAV I Llibre Vist. Past. F 401, 10 de juny 1758.
- 14 Idem anterior.
- 15 Agraïm l'arxiver Vicent Gil Vicent, que ens va encomanar aquest document.
- 16 AAV II Llibre Vist. Past. F 3 i seg.
- 17 Mn. Benet Traver Garcia, *Historia de Villarreal*, pàg. 281/282. Aquest document desaparegué amb la crema de l'Arxiu de l'Arxiprestal, 1936.
- 18 Mn. Benet Traver Garcia, *Historia de Villarreal*, 281 i seg.
- 19 AAV Llibre II de Visites Pastorals.
- 20 AAV T. 5 de Defuncions de 1857, F 101.
- 21 BOD Tortosa, T. III núm. 5, 1860.
- 22 AAV T. I Defuncions, F 153 i 132.
- 23 AAV Llibre I de Defuncions F 51 fins el 82.
- 24 AAV T. 15 de Bateig-Matrimonis-Defuncions, núm. 185.
- 25 AAV Llibre II de Visites Pastorals, 5 gener 1853.
- 26 AAV Llibre II Visites Pastorals F 96.
- 27 Per a més dades sobre aquestes piles consulteu treball de Mn. Vicent Gimeno Estornell "La Pila de Bateig de la Parròquia Sant Jaume de Vila-real", revista *Font* núm. 4, Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real, maig 2002.
- 28 AAV Llibre II Visites Pastorals F 101/103.

2

Òscar Pérez Silvestre

CRÒNIQUES D'UNA CATÀSTROFE: L'INCENDI DEL CINE "LA LUZ" (1912)

Seriman, S.A.

BANCAIXA
fundació Caixa Castelló

PORCELANOSA

facsa

Agua Potable
Societat de Foment Agrícola Castellonense, S.A.

CRÒNIQUES D'UNA CATÀSTROFE: L'INCENDI DEL CINE “LA LUZ” (1912)

En la història d'un poble hi ha fets gloriosos, moments feliços que suposen una fita per al creixement simbòlic d'una comunitat humana, però també tragèdies que marquen l'esdevenir sentimental dels seus habitants. Potser un dels fets més desagradables de la contemporaneïtat vila-realenca siga l'incendi que la nit del dilluns 27 de maig de 1912 tingué lloc a l'anomenat Cine “La Luz”. He pogut comprovar que aquesta tragèdia roman encara viva en la vostra consciència col·lectiva –permeteu-me la redundància–, en la dels més grans i també en la de molts joves, persones totes elles que no havien nascut aleshores. L'interès pel tema no és nou i en els darrers anys han aparegut alguns textos de valor divers.¹ Quines novetats pot aportar, doncs, el nostre treball?

Aquest esdeveniment va suscitar d'una manera casual el nostre interès fa uns anys, quan fullejant un llibre de Daniel Narváez sobre els orígens del cinema a Alacant apareixia aquest fet luctuós com a punt d'inflexió per als locals d'exhibició cinematogràfica. Després vindria la indagació en les fonts més pròximes a aquells dies (sobretot la premsa² i també l'Arxiu Municipal),³ fonts que em van descobrir una tal munió de detalls inèdits, de reportatges fotogràfics,⁴ de testimonis, etc., que m'animaren a revisar aquell fragment de la història de Vila-real. Després de tants anys des d'aquell maig de 1912, també els solcs de la memòria col·lectiva es difuminen, s'exageren i, fins i tot, desapareixen; i això ho he pogut comprovar recentment pels carrers de la vostra ciutat. És obligatori, per tant, esporgar les fonts primeres si volem recuperar més fidelment el que va passar a Vila-real en aquells dies de dol.

Les pàgines que desfilen tot seguit volen ser només una humil aportació, una combinació d'anàlisi, de narració i d'informació que pugua situar aquella catàstrofe en un temps de provisionalitats legals, de conflictes entre els diversos bàndols polítics i, evidentment, entre la premsa que n'era portaveu. També, era un temps en què l'oci s'havia estès a quasi totes les classes urbanes i assistíem, potser per primera vegada, a la *democratització* de l'entreteniment de la mà del cinema. Com a contrapartida, però, esdevenia segons *Las Provincias* en “esa industria de perra chica, que por serlo así es á la que en su mayor parte va la gente menesterosa, digna por todos conceptos de la protección de los que mandan”.⁵

L'ADVENIMENT DE L'EXHIBICIÓ CINEMATOGRAFICA

No dispose de dades certes sobre quan arribà el cinema a Vila-real, però sí que hi ha indicis solts que ens confirmen que degué ser una pràctica esporàdica al principi i vinculada a les festivitats de relleu, com ara Sant Pasqual o la Mare de Déu de Gràcia. El cinema arriba a les ciutats valencianes principals envers el 1896, més com una curiositat científica que com a autèntica distracció, i es vehicula de dues maneres: per mitjà dels teatres, que completen les programacions de varietats amb projeccions cinematogràfiques, i mitjançant barracons provisionals de fusta que eren instal·lats als recintes firals. El recurs del barracó fou a bastament utilitzat en aquells primers anys d'expansió (1896-1898), quan els projeccionistes ambulants i anònims recorrien els pobles en festes. A par-

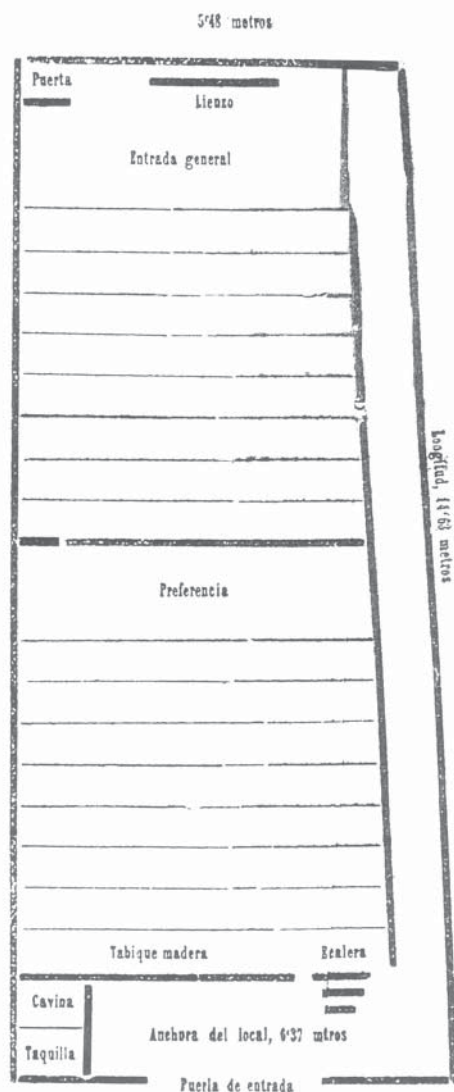
tir de 1898 apareixen els barracons fixos, que cap a 1905-1908 són substituïts com més va més per sales estables d'exhibició amb tota mena de comoditats. Fora d'aquests nuclis grans de població, però, el sistema del barracó continuaria sent per molts anys la principal modalitat d'exhibició i l'impulsor essencial de l'artifici dels Lumière.

En aquest sentit, sabem que fins i tot en la fira de Sant Pasqual de 1912 hi havia encara diversos barracons,⁶ quan a Vila-real funcionaven altres locals de projecció més estables, com el Gran Casino o el Cine "La Luz". Es tracta de dos tipus d'instal·lacions diferents que ens corroboren el camí erràtic del cinema en aquells anys. El primer era un centre cultural de reunió que oferia obres de teatre i altres espectacles als socis, i el Cine

"La Luz" era de les primeres instal·lacions conegudes a Vila-real dedicades íntegrament a la projecció de pel·lícules, almenys durant temporades de sis mesos l'any.

Segons es desprén de la premsa, fou obert l'any 1910 per l'empresari Eduardo Pitarch Molés, oriünd d'Alcalà de Xivert, amb dos socis més. Cada any llogaven el magatzem de Joaquín Rochera Bellmunt situat al camí de l'Estació número 27, on sembla que anteriorment hi havia hagut altres provatures de cinemes.⁷

La descripció més detallada d'aquest local d'exhibició, amb dibuix inclòs que reproduïm tot seguit, és aportada pel diari republicà *El Clamor*,⁸ de Castelló de la Plana, tot i que les cròniques dels dies següents als fets ens nodreixen d'altres detalls que no sempre coincideixen. Segons això, l'àrea del Cine "La Luz" era la d'un quadrilàter irregular de 14,63 m de llarg per 6,38 m en el costat més ample; l'altre costat paral·lel tenia uns 5,48 m. Això fa un total de 86,68 m². Oficialment tenia una capacitat per a 200 persones, però aquella nit de dilluns de Pentecosta n'hi havia més. A més, damunt de la preferència hi havia una altra semiplantilla per a entrada general. L'espectacle era atès pel personal següent: Eduardo Pitarch (operador), Rosa López (la seua muller, encarregada del despatx de bitllets), Urbano Orad (explicador) i José Forcadell (porter).

Sobre la preferencia había otro salón para entrada general.

ELS FETS D'AQUELLS DIES

Diuen les cròniques que eren les 22.30 de la nit d'aquell dilluns festiu de 27 de maig i, després de passar els cinc curts de la sessió, s'hi projectava la pel·lícula de regal titulada *Alma de traïdor*. De sobte, es va tallar la cinta i el local quedà a fosques; i tot seguit tornà la llum i hi hagué una explosió que botà foc a les cintes apilades i, consegüentment, a les fustes de la cabina. Els intents per fugir de les flames provocà el pànic general; el públic tractava de trobar l'única porta d'entrada i eixida, la qual era una cortina de foc perquè just damunt, una mica cap a la dreta, estava situada la cabina. El grup format per Bautista Mollá Rodrigo, Joaquín Rochera i Vicente Soler Monferrer, que es trobaven a la taverna contigua, obriren a colps d'aixada les dues portes menudes que estaven tancades i per allà van poder escapar algunes persones més.⁹ Moltes dones i xiquets periren en l'intent i s'arraconaren al costat oposat a la cabina fins que no hi hagué cap remei; poc després es desplomava la coberta de l'edifici. En les hores següents es traslladaren a l'hospital 60 cadàvers i uns 150 ferits foren atesos d'urgència a les farmàcies de Calduch, Amorós Ripollés i Olcina. En els dies posteriors, l'hospital atendria uns 70 ferits de consideració i el nombre final de víctimes pujava el 17 de juny, definitivament, a 69.¹⁰

Les cròniques d'aquells dies aporten molts detalls que hui considerariem "de mal gust", tot i que encara continua vigent aquest tipus de periodisme. El tractament quasi sensacionalista i cent per cent sentimental és gairebé general a tots els diaris consultats, llevat de *Las Provincias* de València. Aquesta orientació es nota sobretot en els diaris de la Plana, més pròxims als fets, que tragueren el suc a tots els testimonis que tenien a l'abast. No eren estranyes en l'època aquesta mena de cròniques sobre les catàstrofes en els cinematògrafs, ja que hi havia diversos arguments en contra d'aquests locals, entre altres de caire moral (la dubtosa idoneïtat dels continguts per als infants¹¹ i també per als adults; la facilitat per a l'establiment de relacions humanes en la foscor, etc.), però sobretot alguns antecedents de desastres dramàtics¹² o la simple competència que establia amb altres espectacles com el teatre i les varietats.

Tornem als fets. Les primeres atencions als ferits foren prestades pels frares franciscans, per les germanes de la Consolació, pels farmacèutics esmentats i pel personal facultatiu de Vila-real (Joaquín Coret, Manuel Coret, José Gil Valero, el Dr. Latorre Batalla, el director de l'hospital¹³ José María Gozalvo, Juan Flors Almela, Ramón Rocabert, Manuel Lassala Emo, Julio de los Rfos), però també hi arribaren altres metges i practicants de les localitats veïnes, com ara d'Almassora (els doctors Vivancos, Arenosa, Ballester, Enrique Beltrán, Manuel de los Santos i els practicants José Bellido i Manuel Llop) i de Castelló (el metge titular Nicolás Flores, l'inspector provincial de Sanitat José Clará i els practicants Juan Segarra i Francisco Bueso).

El soterrar massiu tingué lloc la vesprada del 29 de maig. Tots els corresponsals deixen constància de la gran afluència de persones vingudes de diversos pobles pròxims, uns 10.000 al seu parer, quan Vila-real tenia aleshores uns 16.460 habitants. A més de totes les autoritats civils i militars de la circumscripció, hi acudiren els ajuntaments i el clergat de Betxí, Onda, Almassora, Burriana, Nules i Castelló, diverses congregacions religioses, uns 500 infants portadors de ciris, el cos de bombers, enginyers, etc. A les quatre de la vesprada tocaven les campanes i eixia des de l'hospital la llarga comitiva amb seixanta-cinc fèretres camí del cementeri del Calvari, tot passant pel raval del Carme, carrer Major Sant Doménec, plaça de la Constitució, carrer Major Sant Jaume, plaça i

carrer de Colom i carrer de l'Ermita. Acompanyaven el sepeli les bandes musicals de Betxí, Almassora, Burriana, Vila-real, la de la Casa de Beneficència de Castelló i la del Regiment de Tetuan. A les 6 de la vesprada arribava al cementeri vell, on els clergues entonaren un respons i el bisbe Pedro Rocamora dirigí unes paraules als assistents. Segons Manuel Casalta, corresponsal de l'*Heraldo de Castellón*, l'enterro va ser enregistrat per Francesc Puigvert, operador delegat a Barcelona de la casa Gaumont de París i especialitzat en la gravació de fets d'actualitat sensacionalista.¹⁴ La majoria de les víctimes foren soterrades en una fossa comuna, sobre la qual s'alçà un monument que encara es conserva al cementeri nou; algunes, com la família de Carlos Sarthou Carreres, sol·licità la construcció d'un panteó familiar per a soterrar la seua filla menuda.

La solidaritat amb el poble de Vila-real no tardà a arribar. Des que transcendí la notícia, l'Ajuntament va rebre nombrosíssimes mostres de condol en forma de telegrama, carta o telefonema. L'Arxiu Municipal conserva un dossier amb 123 escrits adreçats per ajuntaments de tota la geografia espanyola, entitats culturals, associacions professionals, comunitats diverses, particulars, institucions civils, militars i religioses, encapçalats pel telegrama dels reis Alfons XIII i Victòria Eugènia.

Des del mateix moment de la catàstrofe va sorgir la inquietud d'obrir subscripcions en auxili de les famílies de les víctimes, auspiciades per la Creu Roja i pels diaris de Castelló. Després de diverses reunions del governador civil, Leopoldo Riu Casanova, amb les autoritats de Castelló i Vila-real, es va decidir unir en una sola subscripció global totes les iniciatives aïllades que havien aparegut immediatament. Així, la nit del 3 de juny quedava constituïda la Junta de Socors, presidida pel jutge municipal Sandalio Soriano. Aquesta subscripció es va nodrir amb donatius d'autoritats i particulars, però sobretot per la solidaritat que mostraren moltíssims col·lectius d'arreu de l'Estat, com ara teatres, cinemes, ateneus i casinos, agrupacions polítiques, ajuntaments, bandes de música... A més es feren festivals, activitats esportives, col·lectes i postulacions que aportaren el seu granet d'arena a la causa. En total es recaptaren 49.213,26 pessetes, de les quals anava donant compte detalladament la premsa diària en un gran exercici de transparència per part de la Junta.

El 15 de juny, la Junta de Socors va començar a repartir els talons entre els afectats, pel valor dels jornals perduts des del dia de l'incendi, a banda dels medicaments adquirits. Cada setmana es feia el repartiment, amb quantitats que oscil·laven entre les 13 i les 39 pessetes d'acord amb el grau de necessitat. En aquell primer repartiment es distribuï un total de 1.633,91 pessetes que indemnitzaven des del 28 de maig fins al 9 de juny. Segons informa l'*Heraldo de Castellón*, alguns ferits com ara José Palacios Ortells, Gaspar García i José Sampere Carda renunciaren a aquestes aportacions.¹⁵

En les setmanes següents al soterrar es prodigaren els funerals i els sufragis per les víctimes del cinema en diversos pobles i ciutats. N'hem pogut rescatar aquests: València i Nules (5 de juny de 1912), l'Alcora i la Vall d'Uixó (17 de juny), Sant Mateu (18 de juny), Almassora (22 de juny), Tarragona (25 de juny), Eslida (26 de juny), Castelló de la Plana (27 de juny). Uns dies més tard, el 9 de juliol, es detenia a la ciutat durant uns instants la infanta Isabel de Borbó, que visità els cinc ferits greus que encara romanien a l'hospital. Aquesta sèrie d'honres fúnebres culminaren amb el funeral solemne que se celebrà a l'arxiprestal de Vila-real el matí del 13 d'agost, al qual acudiren de nou les autoritats civils i militars, el clergat de Castelló, diversos ordes religiosos i els ajuntaments de

Burriana, Nules, Onda, Almassora, Betxí, Benicàssim i Castelló. Presidí la celebració el bisbe de Tortosa Pedro Rocamora y García, ajudat pel canonge Manuel Rius Arrufat, fill de Vila-real. L'arxiprest de Vinaròs, Mn. Josep Pasqual Bono Boix, també fill de la ciutat, fou l'encarregat de pronunciar l'oració fúnebre. Sens dubte, l'aparat de la cerimònia va convertir aquell dia en una nova jornada de dol; segons la premsa, s'hi construí un túmul al bell mig del temple format per tres cossos piramidals rematats amb una creu blanca mig coberta per un crespó negre i adornat amb nombroses corones de flors i xiprers funeraris. Durant el parlament de Mn. Bono hi hagué desvaniments i moments d'una profunda emoció general.¹⁶ Uns dies més tard, el divendres 30 d'agost, començaven les festes en honor de la Mare de Déu de Gràcia; en la sessió ordinària de l'Ajuntament del dia 22 d'agost s'acordava limitar les festes a la celebració dels actes religiosos, en respecte per les víctimes.

Des de bon principi es planificaren dos actes lúdics de ressò, la recaptació dels quals engrossirà aquest fons comú. Hom parlava d'un festival (organitzat pel Govern Civil) i d'una jonegada a la plaça de bous de Castelló. Després d'un temps prudencial pel dol i de molt de treball de coordinació, tingueren lloc el 14 de juliol a la capital de la Plana. La comissió organitzadora de la jonegada va poder aconseguir que foren espectacles lliures d'impostos per tal que el benefici fóra més gran i a més van posar a la venda –amb un gran èxit– la carn dels animals sacrificats. Tots els diaris de Castelló publicaren el programa d'actes, cosa que procurà l'assistència d'uns 9.000 o 10.000 espectadors al festival. Vet ací el contingut dels beneficis:

“GRANDES FESTIVALES QUE A BENEFICIO DE LAS FAMILIAS DE LAS VÍCTIMAS DE VILLARREAL SE CELEBRARÁN EL DÍA 14 DE JULIO DE 1912

A la llegada del tranvía de las 9'55 las Comisiones con las bandas de la Beneficencia y Regimiento de Tetuán, recibirán en la plaza de la Paz a las músicas de Burriana, Villarreal y Almazora, verificándose después un pasacalle por todas ellas, que ejecutarán algunas escogidas piezas frente a las casas de las señoritas que formen la presidencia de la fiesta taurina.

A las doce se disparará en la calle de González Chermá, una larga y ruidosa TRACA.

A las cuatro y media de la tarde, hallándose el circo artísticamente adornado se celebrará en la Plaza de Toros una

GRAN BECERRADA

con el siguiente orden:

1º. Desfile de las cinco músicas antes citadas, que formadas en columnas de honor abrirán paso a las hermosas señoritas que han de presidir la fiesta.

2º. Lidia de

CINCO BRAVOS BECERROS

de Albarracín, con divisa azul y blanca, por la siguiente cuadrilla de distinguidos jóvenes de la capital:

Espadas.- Luis Compte, Enrique Suárez, Francisco Vilarroig, José Terrazas y Ramón Miró.

Banderilleros.- Primer turno: Enrique Bonet, Luís Montis y Juan Sevilla. Segundo turno: Francisco Sánchez, Manolo Herreros y Rafael Sevilla. Tercer turno: Pascual Ribes y Ricardo Hernández.

Puntillero.- Enrique Ortiz.

Mozos de palos.- José Tirado, Eduardo Moltó, Ramón Benages y Tirso González.

Dirigirán la lidia los aplaudidos diestros Emilio Cortell *Cortijano* y Ernesto Vernia.

Ocupará la presidencia de honor la bellísima señorita Josefina Nogués, de Villarreal, a la que acompañarán, apadrinando a los respectivos matadores, las elegantes y hermosas señoritas Matilde Segarra, de Castellón; Salomé Wait, de Burriana; Rosario López, de Castellón; Herminia Gómez, de Almazora, y Bienvenida Benedito, de Castellón.

De asesor actuará don Raúl Salamero.

A las diez de la noche, en el teatro de la misma plaza

GRAN VELADA

lírico-dramático-literaria, con arreglo al siguiente programa:

Primera parte

- 1.º Concierto a telón corrido por la banda de Tetuán.
- 2.º "Himno a la Caridad", de Rossini, cantado a orquesta por un coro de 60 señoritas de Castellón.
- 3.º "Rapsodia Húngara" y el capricho "El Ruiseñor", ejecutadas por el celebrado violinista don José Salvador, a quien acompañará al piano don Antonio Valls.
- 4.º "Variaciones de Broch", cantadas por la eminente diva almazoreña, Herminia Gómez.

Segunda parte

La preciosa zarzuela de Tristán Larios y Serrano, en un acto y tres cuadros, "La Mazorca Roja", puesta en escena con todo lujo por la excelente compañía de la sociedad teatral "El Liceo", actuando gratuitamente como tiple la aplaudida artista señorita Pilar Pérez.

Tercera parte

- 1.º "Wals en la Sombra" de Dinorah, acompañado también a orquesta, por la señorita Herminia Gómez.
- 2.º Lectura de poesías expresamente escritas.
- 3.º "Himno de la Exposición Regional Valenciana", con letra alusiva al acto, cantado por el coro de señoritas.
- 4.º Final por la banda de Tetuán.

En los intermedios, las reputadas músicas de los pueblos, convenientemente situadas, tocarán distintas piezas de su repertorio".

Tot i la bona voluntat dels artistes de renom que prestaren desinteressadament el seu suport a aquests actes benèfics, sembla que els resultats artístics foren molt desiguals.¹⁷ L'objectiu, però, fou assolit i, finalment, es recaptaren 3.526,17 pessetes de la jonegada i 4.049,65 pessetes del festival liricomusical.

El Sr. Rocabert, metge titular de Vila-real, procedint a la identificació dels morts que van resultar de l'incendi i destrucció del cinematògraf d'aquesta població el 27 del mes passat.

LES RESPONSABILITATS I LES BARALLES ENTRE LA PREMSA

La premsa, però, no oferí només informacions que ens ajuden a reconstruir la materialitat d'aquella instal·lació, els fets personals o les conseqüències més palpables de la desgràcia. Ultra això, hi hagué intercanvis d'acusacions, peticions de responsabilitats, rèpliques i contrarèpliques que ens permeten aprofundir en les circumstàncies locals que envoltaven l'obertura del Cine "La Luz" i, també, en el paper que jugaven les instàncies polítiques en el control dels espectacles públics. Si analitzem les directrius que la legislació vigent marcava per a les instal·lacions cinematogràfiques, veurem de seguida si les complia o no. En síntesi, ja ho hem dit adés, la normativa preveia molt tímidament les mesures de seguretat, encara que un compliment estricte hauria evitat, molt probablement, una tal desgràcia humana.

Anem a pams. El Reial decret de 15 de febrer de 1908,¹⁸ preparat pel ministre de la Governació Juan de la Cierva y Peñafiel, es fonamentava en:

"... La frecuencia con que se producen incendios en los pabellones destinados á exhibiciones cinematográficas exige la adopción de medidas eficaces para evitarlos.

En tal propósito se inspira el decreto que el Ministro que suscribe tiene el honor de someter á la aprobación de V. M., habiendo tenido en cuenta al redactarlo las especiales condiciones de esos espectáculos, su rápida difusión en todo el Reino y las notorias deficiencias de algunos locales".

Entre les mesures que preveu el breu articulat de 19 ítems trobem aquestes, que confrontades amb les característiques del Cine "La Luz" ens aporten el balanç següent:

1. Els pavellons provisionals s'havien de construir amb materials incombustibles i els edificis permanents de cinema havien de complir els mateixos requisits que qualsevol teatre (art. 1 i 2). En el cas del Cine "La Luz", el local no era ni una cosa ni l'altra, ja que no era un barracó de fusta ni un cinema estable. Això sí, el material predominant n'era la fusta, sense cap tractament per a la incombustibilitat.
2. L'edifici havia de ser independent de les edificacions contigües i estar-ne separat almenys 5 metres (art. 4). En "La Luz", el local era una gran sala d'una propietat que, a més, es dedicava a la destil·lació i venda d'aiguardents, amb el perill que això suposava.
3. A més de les portes d'entrada i d'eixida de la façana principal, havien de disposar de portes laterals ben amples per tal d'accedir a les zones d'aïllament; havien d'obrir de dins cap a fora i ser d'obertura senzilla (art. 5). En el Cine "La Luz" només hi havia una porta al carrer de 2,25 m d'amplària que obria just al contrari (només cap a dins), de dues fulles, una de les quals solia estar tancada per donar espai al despatx de les entrades. Hi havia una porta menuda al mur de projeccions, que eixia a la casa del propietari i es trobava tancada, i encara una altra que no sabem localitzar, també tancada. Les dues foren tombades per qui es trobava a la destil·leria.
4. Segons l'article 6, havia de tenir tots els serveis necessaris per a l'extinció d'incendis (boques de reg i mànegues de llança, dos extintors i un aparell avisador o almenys dipòsits d'aigua). A més, els articles 11 i 12 exigien que a la cabina de projecció hi haguera un punt d'aigua i una mànega. En el cas que ens ocupa, no hi havia res d'això, i a la desgràcia calia sumar encara un altre factor d'aquell moment: l'escàs cabal que duia la séquia Major, pròxima al cinema, dificultà el treball dels bombers i l'extinció total només fou possible cap a la una de la matinada (2 hores i mitja més tard) gràcies al trasllat a mà de l'aigua.
5. Sobre la distància entre les files i les mides dels corredors laterals i centrals (art. 7), en "La Luz" només hi havia un estretíssim corredor a la banda dreta, i segons *Las Provincias* (29-5-1912) tenia 60 cadires per a l'entrada de preferència i 13 bancs amb capacitat per a 12 persones cadascun per a l'entrada general. Això fa un total de 216 localitats, quan la capacitat oficial era de 200 i aquella nit moltes persones més hi assistiren amb fills que tenien al braç.
6. La cabina del projector havia d'estar separada almenys un metre de la sala del públic, s'havia d'ubicar al costat oposat a l'entrada i ser d'obra (articles 9 i 10). En "La Luz", la cabina era de fusta sense tractament contra el foc, es trobava quasi damunt de l'única entrada-eixida i estava separada del públic amb un barandat també de fusta.
7. D'acord amb l'article 13, havien de treballar dos operaris en la cabina, un dels quals s'havia de fer càrrec d'enrotllar la cinta i de guardar-la en una caixa metàl·lica. Per la premsa sabem que a la cabina del Cine "La Luz" només es trobava el propietari (Eduardo Pitarch) i que la inflamació de la pel·lícula d'acetat de cel·lulosa per un excés de calor de la llanterna del projector s'estengué a la resta de cintes, que reposaven sense ordre a terra.

8. L'article 15 disposava que hi haguera un quadre elèctric principal de maneig senzill a l'interior de la cabina i una il·luminació d'orientació a la sala per als casos de tall elèctric. A més, l'article 16 exigia el revestiment dels cables i que es protegiren amb caixetes. Cap d'aquestes mesures no es complia en el Cine "La Luz". Com a exemple, l'interruptor per a encendre o apagar el llum de la porta d'accés era inexistent i es feia manualment amb la unió dels fils.
9. Finalment, l'article 19 cloïa el reglament amb aquestes paraules: "Las Autoridades gubernativas decretarán la clausura de todos los cinematógrafos que no reúnan las condiciones expresadas en los artículos anteriores, y no autorizarán nuevas instalaciones sin exigir su exacto cumplimiento".

Amb aquest panorama, era esperable que aparegueren veus de dissensió en la societat de Vila-real i de Castelló, amb un reflex clar en la premsa portaveu de cada tendència política. Les primeres acusacions populars es dirigiren cap a l'alcalde, Francisco Nebot Usó, i cap al secretari municipal, Enrique Sánchez Ollero. Com hem vist, el Cine "La Luz" obria temporalment des de 1910, just quan n'era alcalde Pascual Ramos Moreno (1910-1911), així que també li corresponia donar explicacions sobre l'autorització al local cinematogràfic d'Eduardo Pitarch. En un primer moment es donava per fet que calia demanar responsabilitats a aquestes persones. El jutge especial d'instrucció designat a l'efecte, José Elías Esteve Cháfer, magistrat de l'Audiència de Castelló, va processar a tots llevat del secretari, a qui algunes fonts periodístiques (sobretot *La Provincia* i el valentí *La Correspondencia de Valencia*) atribuien més poder de decisió que l'alcalde i l'exigència de pagar-li certs favors administratius amb privilegis com ara disposar d'una llotja al teatre del Gran Casino.¹⁹ Siga com siga, no hem pogut esbrinar quin paper va tenir en l'afer, però sí que sabem que les setmanes següents al desastre no foren gens tranquil·les per a la Secretaria General de l'Ajuntament de Vila-real.

La situació política de l'Ajuntament no fou massa còmoda a partir d'aquest moment.²⁰ Al processament i empresonament de l'empresari Eduardo Pitarch el 31 de maig de 1912, hi va seguir immediatament el de l'alcalde Francisco Nebot Usó i el de l'anterior alcalde Pascual Ramos Moreno el dia 4 de juny. En la sessió extraordinària de l'Ajuntament del 7 de juny, el primer tinent d'alcalde Joaquín Juan Marco comunicava aquests fets a la resta del consistori i es feia càrrec de l'alcaldia. A més d'això, tampoc ajudava massa la situació irregular del segon tinent d'alcalde, Luis Ferrer Galindo, processat per presumpte frau electoral i pendent de judici. Finalment va guanyar la causa i fou reintegrat a partir del 3 d'agost de 1912 i fins i tot pel gener de 1913 ocupà accidentalment l'alcaldia de Vila-real.

Analitzem ara els arguments, les rèpliques i contrarèpliques que esgrimiren els diversos mitjans de comunicació de la Plana, ja que ens aportaran moltíssims elements d'opinió per a entendre el veredict final del judici que tingué lloc els dies 1 i 2 de juny de 1914.

Hem pogut comprovar que en tots els diaris consultats es repeteix de bell principi una constant: la petició d'esclarir les responsabilitats derivades de la catàstrofe. Una altra cosa ben diferent és de quina manera es demanava això. El primer diari que llançà una punta enverinada fou, ja ho hem dit, *La Correspondencia de Valencia*, en un article titulat precisament "La conducta de las autoridades".²¹ L'interés de la premsa de València pel desastre, però, va desaparèixer als pocs dies i quedà reclosa als rotatius castellonencs,

amb una viva polèmica que s'allargà un mes. El periòdic que més polseguera va alçar fou el conservador *La Provincia* (dirigit per Carlos Armengot), que en la subsecció "Comentarios" treia a desfilar els comportaments de les autoritats locals i provincials, al seu parer irregulars. El 31 de maig de 1912 censurava la poca diligència de l'autoritat judicial del partit, el Sr. Taboada, en conèixer la catàstrofe, ja que no arribà al lloc dels fets "hasta seis horas después de haber tenido noticia de la hecatombe". En la següent entrega del dia 1 de juny posava en dubte l'actuació també poc diligent del secretari del Govern Civil, Félix Peiró, qui en el moment de l'incendi era governador accidental i no acudí a Vila-real fins al matí de l'endemà encara que n'estava informat. Els dies 3 i 4 de juny, *La Provincia* denunciava la passivitat del governador civil, Leopoldo Riu, davant els responsables morals i materials dels fets.

El 7 de juny entrava en escena *El Clamor*, òrgan del Partit Republicà, que amb l'article de tall editorial "Oh, las responsabilidades" animà encara més les brases de la catàstrofe. Deia en aquest escrit, en clara al·lusió a *La Provincia*:

"Diario de Castellón hay que está á dos dedos de pedir la cabeza del alcalde, del secretario del gobernador [*sic*], del secretario del gobernador y hasta de la chistera de este señor que, según el articulista, es de ocho reflejos.

Y lo peor es que no hay, querido articulista, para apuntar tan alto, sin que pretendamos aminorar las responsabilidades en que por complacencias injustificadas hayan incurrido.

Con franqueza: lo prudente era que los espectadores del Cine «La Luz» que sabían muy bien no cabían en el local cien personas, en vez de presenciar impávidos cómo discurrían por el lienzo películas, hubiesen recurrido á las autoridades, ya que estaban sordas y ciegas, las que tal vez hubiesen puesto coto al abuso del empresario.

Pero nadie se preocupó de ello hasta que vino la catástrofe [...] y hoy vemos á todo el mundo convertido en severo fiscal pidiendo *responsabilidades* á diestro y siniestro y mezclado lo macabro con lo ridículo, por el afán de destrozar al enemigo político. Las cosas claras.

[...] Redactores, corresponsales, íntimos, muy íntimos de los periódicos que hoy más se distinguen acusando, sabían lo que era tal cine y hasta sospechaban la catástrofe, y nadie, absolutamente nadie, se preocupó en denunciar el hecho. [...] Calma, señores, calma. Dejen ustedes á la justicia seguir su camino sin prejuicios, sin apasionamientos, que ya se depurarán las *responsabilidades*."

Aquestes opinions enervaren els ànims de *La Provincia* i indirectament els del corresponsal de l'*Heraldo de Castellón* Manuel Casalta, qui l'11 de juny eixia en defensa pròpia dient que no era perit en la matèria i no tenia cap responsabilitat de denunciar l'estat de les instal·lacions del cinema, ja que això pertocava a les autoritats locals. Val a dir que l'*Heraldo* es va mantenir al marge de les acusacions directes, tot i que censurà l'excessiva oficiositat d'*El Clamor*.

El contraatac de *La Provincia* prosseguí amb una nova secció anomenada "Bombones", inaugurada el 10 de juny, en què atacava de nou *El Clamor* i ara el setmanari *El Tradicionalista*. *El Clamor* li va replicar amb la secció "Coscorriones", iniciada el

12 de juny, en què insistia en la desídia de les autoritats i del públic que solia assistir a les sessions del cinema. També es va veure implicat en l'afer Juan Bosch Pons, corresponsal de *La Provincia*, el qual hagué de publicar un aclariment en defensa pròpia en què manifestava la mediació que havia exercit entre l'empresari Eduardo Pitarch i l'Ajuntament de Castelló per al lloguer d'una dinamo, contracte que finalment no es va produir.²²

El dia 21 de juny quedava tancada aquesta polèmica a dues bandes. Justament l'endemà se n'encetava una altra, ara magnificada convenientment per l'*Heraldo de Castellón*. En aquesta ocasió *El Clamor* desitjava que la labor de la Junta de Socors fóra el més recta possible, en aquests termes:

“Es objeto de algunos comentarios la forma de la distribución de los socorros á las familias de algunos de los heridos. No pretendemos censurar á la Junta de Socorros, porque creemos se inspirará en la justicia, pero sí creemos conveniente que esta entidad se fije bien si existe alguna familia excluida con méritos para recibir el socorro ó si entre las que lo reciben hay alguna cuyas necesidades sean superiores á la cantidad asignada.

Hacemos este ruego á la Junta esperando ser atendidos, ó de lo contrario nos veremos precisados á publicar algunos nombres exponiendo á la consideración pública la situación de las respectivas familias, de las que cobran, de las que relativamente pueda deducirse cobran exigua cantidad y de otras que no cobran.

Tenemos un deseo vehemente de aplaudir de nuevo á la Junta de Socorros de Villarreal.”²³

La publicació de l'escrit provocà que el redactor d'aquest diari, Pedro Doménech, haguera de comparèixer davant la Junta de Socors el dia 24 de juny per tal de donar compte de les acusacions *velades* que incloïa. El resultat de la reunió fou la signatura conjunta d'una nota oficiosa per part dels tres corresponsals dels diaris esmentats en defensa de la integritat i la justícia de la Junta de Socors.²⁴ La solució, lluny d'acontentar *El Clamor*, el portà a dir que es limitava a fer-se ressò d'algunes queixes que havia sentit a Vila-real, on algunes famílies clamaven perquè fóra revisada la seua situació econòmica respecte de les indemnitzacions que rebien. Finalment, la Junta hi va accedir i millorà les percepcions d'alguns afectats.²⁵

EL FINAL DE LA CAUSA

Ja coneixem algunes de les mesures preses pel jutge instructor José Elías Esteve: processament i suspensió de l'alcalde Francisco Nebot i de l'exalcalde Pascual Ramos; empresonament de l'empresari Eduardo Pitarch entre el 31 de maig i la darrereria d'agost, quan n'ix amb fiança...²⁶ Els dies 1 i 2 de juny de 1914 tenia lloc a l'Audiència Provincial de Castelló el judici per la causa del Cine “La Luz” contra aquestes tres persones. Per la premsa sabem que foren citats a declarar 29 testimonis i tres perits i també que Pitarch era defensat per Fernando Gasset (líder republicà) i Nebot i Ramos per Norberto Ferrer Calduch (líder carlista).²⁷ Després de constituir el tribunal popular, el fiscal Salvador Guillén Asensi interrogava els acusats. De les seues respostes podem extraure que

Eduardo Pitarch, l'empresari que explotava el cinema, tenia dos socis més que s'encarregaren de demanar el permís perquè funcionara el local i que a ell li constava que així ho feren; ell només s'ocupava de la part tècnica. Tot seguit respongueren Ramos i Nebot, que coincidiren a dir que oficialment no s'havia sol·licitat cap autorització i que desconeixien les disposicions vigents sobre el funcionament de cinematògrafs. A continuació declararen alguns testimonis i els perits. El fiscal qualificà l'empresari com a autor d'un delictes per imprudència temerària i els alcaldes com a infractors de diversos preceptes de la llei.

En la segona sessió, l'advocat Gasset defensà la responsabilitat col·lectiva i fonamentà que "no es culpable Pitarch por cuanto antes han funcionado en el mismo local otros cines y tampoco son responsables los alcaldes Ramos y Nebot, por cuanto ellos creían que estaba el local en condiciones de funcionar, ya que ninguna persona perita se les había acercado a denunciar aquel local". Al seu torn, el defensor Norberto Ferrer excusà la ignorància dels alcaldes en matèria legislativa i desvià la responsabilitat d'assessorar-los al secretari.²⁸ A més, recuperà algunes sentències com la de l'incendi del cinema de Bilbao (24 de novembre de 1912) en què l'empresari fou absolt.²⁹

El tribunal del jurat va dictar un veredictes d'inculpabilitat per a tots els processats.

BALANÇ SOCIOLÒGIC D'UNA CATÀSTROFE

De què va servir aquella pèrdua de vides humanes que sotragà el present i el futur immediat d'un poble i que causà l'estremiment de tot Espanya? Al meu parer, va servir almenys per a una finalitat amb efectes a curt termini.

En primer lloc, va posar en evidència la desídia per part de les autoritats civils de fer complir les disposicions legals en una matèria de risc, com era el funcionament dels cinematògrafs. Dissortadament, la catàstrofe de Vila-real hagué de ser el despertador perquè els ministres, diputats, governadors civils, alcaldes i també la ciutadania en general prengueren consciència del desenvolupament d'una nova forma d'oci en expansió i en modernització constant que demanava unes mesures de seguretat estrictes i adequades al temps que corria.

En conèixer-se l'abast de la tragèdia, el Congrés de Diputats tractà el tema en les sessions del 28 i 29 de maig. El mateix dia 28, el ministre de la Governació adreçà una circular a tots els governadors de província perquè prohibiren qualsevol espectacle que no s'ajustara a les condicions del reglament de 1908. Al seu torn, el governador civil de Castelló trameté el 30 de maig telegrams a tots els alcaldes dels pobles més importants en què ordenava que deixaren de funcionar tots els teatres i cinemes fins que foren inspeccionats per personal qualificat i el 31 de maig publicà la següent circular en el *Boletín Oficial*:

"El tristísimo y lamentable accidente ocurrido en Villarreal, originando numerosas y muy sensibles víctimas, evidencia la absoluta necesidad é ineludible deber por parte de las Autoridades gubernativas de exigir el más estricto cumplimiento de las disposiciones vigentes antes de autorizar la celebración de espectáculos públicos, no solo en cuanto á los edificios á

ellos destinados, sino respecto á los aparatos que en los mismos se utilizan. En su virtud, reitero á los señores alcaldes de esta provincia, que no permitan la celebración de dichos espectáculos en locales que no reúnan las condiciones del reglamento de 27 de octubre de 1885, ni el funcionamiento de cinematógrafos que no cumplan los preceptos del Real decreto de 15 de febrero de 1908, y que no tengan las cabinas de fábrica de ladrillos ó hierro, y dentro de ellas, una ó varias cajas refrigeradoras para guardar las bobinas y los aparatos de proyección con pantalla automática, vaso de agua para amortiguar la intensidad del foco y cajas protectoras sistema Mallet, ú otro análogo, pero con guillotina, debiendo ser la instalación eléctrica para proyecciones del tubo Begman, ú otro parecido, sin consentirlas de ninguna otra clase.

De la falta de cumplimiento de lo que se dispone en la presente circular, exigiré á los señores alcaldes la más estrecha responsabilidad, debiendo inmediatamente impedir estas autoridades el funcionamiento de las instalaciones que no observen los mencionados preceptos, sin perjuicio de exigirles también las responsabilidades que procedan á los empresarios y dueños de cinematógrafos que funcionen, infringiendo las precitadas disposiciones.⁷³⁰

Aquest detonant, juntament amb altres accidents registrats el 1912 (Xàtiva, Bilbao), va afavorir que es revisara a fons la normativa i que s'elaborara un nou reglament sobre policia d'espectacles, publicat l'octubre de 1913.³¹ Fins i tot en el dossier que serva l'Arxiu Municipal apareix una carta datada a Londres el 13 de juny de 1912, en què l'arquitecte superintendent Riley del Consell del Comtat de Londres demanava informes sobre les circumstàncies de l'incendi i sobre les característiques de l'edifici.

Familiars d'algunes víctimes recollint objectes personals.

Per acabar, permeteu-me una reflexió final: resulta difícil de pair que hagen de ser les catàstrofes, amb les precedents imprevisions i negligències, allò que impulse la revisió i la perfecció de les lleis, i allò que pugui reorientar l'acció d'un govern, però així ho veiem cada dia. La tragèdia de 1912 va penetrar com un punyal en la consciència col·lectiva de tot Vila-real, fet que encara hui circula, gràcies a Déu, en el seu univers simbòlic.

Oscar Pérez Silvestre

NOTES

- 1 Vegeu, per exemple, l'article de F. Rubert Vilanova «27 maig 1912, La tragèdia del Cinema "La Luz"»; *Cadafal*, Vila-real, maig de 1987. O el llibre miscel·lani de Manuel Juan Nebot *Villarreal siglo XX. Anecdótico gráfico I*. Vila-real, 1985 (pàg. 95-102). Hi podem trobar encara alguna dada en Esteban Carda Rius (1983): *Villarreal, a lo largo del siglo XX. Recorrido sentimental*. Vila-real, pàg. 47; i en el recull fotogràfic sense títol de Fernando Ferrer (1978). En la *Historia de Villarreal* de Benet Traver (1909), ed. de la Caixa Rural de 1977, apareixen algunes referències en el capítol "Efemérides", pàg. 63 i següents. Altres autors que també se'n fan ressò són Ricard Blasco (1981): *Introducció a la història del cine valencià*. Ajuntament de València, pàg. 21; i l'obra col·lectiva *Historia del cine valenciano*. Editorial Prensa Valenciana, 1991; pàg. 211.
- 2 Hem buidat els periòdics castellonencs *La Provincia*, *Heraldo de Castellón*, *El Clamor* i *Arte y Letras* (revista quinzenal); del cap i casal hem consultat *Las Provincias*, *La Correspondencia de Valencia*, *Diario de Valencia*, *El Mercantil Valenciano* i *La Voz de Valencia*. En la majoria dels casos, la notícia fou actualitat durant uns deu dies, però destaca l'opció d'*Heraldo de Castellón* d'allargar aquesta matèria informativa fins a unes setmanes més tard. En poques paraules podríem dir que fins i tot quan no hi havia cap novetat sobre el tema, això també era notícia.
- 3 Vull manifestar el meu agraïment més sincer a José Miguel Moliner Callergues, tècnic auxiliar de l'Arxiu Municipal de Vila-real, per totes les facilitats que m'ha oferit per a la investigació. A Júlia i a Pau, com sempre, mil disculpes i mil gràcies per deixar-me furar-los el seu temps.
- 4 Els lectors interessats i els recopiladors d'imatges tenen una bona font d'instantànies en els reportatges publicats aquells dies en les revistes gràfiques *Arte y Letras*, *Blanco y Negro*, *Nuevo Mundo*, *Mundo Gráfico* o *Actualidades*.
- 5 *Las Provincias*, 29-5-1912.
- 6 *Heraldo de Castellón*, 15-5-1912.
- 7 Vegeu aquests detalls, sobretot, en la crònica del judici per la catàstrofe, en *Heraldo de Castellón*, 2-6-1914.
- 8 *El Clamor*, 28-5-1912.
- 9 Sobre el punt dels herois, ràpidament proliferà la llista de noms. Quinze dies després de l'incendi s'acalaria qui havia tombat realment les portes, però mentrestant creixia la nòmina d'herois. Es pot seguir el tema en els tres diaris castellonencs esmentats.
- 10 Ni que siga en el racó fosc de les notes al peu, deixem constància dels noms de les víctimes de l'incendi, amb la indicació de l'edat i la procedència quan no siguen de Vila-real: Rosa Carda Ribelles (22 anys); Manuel Cabanes Navarro (21); Vicenta Clausell Avellana (56); Lidia Sarthou Villa (6); Bautista Llopico Goterris (13); Bautista Meseguer Soriano (17); Carmen Tellols Broch (8); Manuel Ayet Beltrán (17); Rosario Cabrera Costa (40); Baltasar Soler Alós (18, de Nules); Pascual Ballester Victoria (10); Delfina Rochera Ortells (8); Arturo Rochera Ortells (6); Amalia Mezquita Herrero (28); José Almela Mezquita (9 mesos); Gracia Almela Mezquita (4); Dolores Batalla Pallarés (16); Carmen Batalla Pallarés (5); Encarnación Batalla Pallarés (3); Hilario Rodríguez Querol (26); María Clausell Avellana (41); María Millá Campos (13); Vicente Millá Campos (7); Demófilo Soler Sacristán (13, de Burriana); Dolores Pallarés Miralles (40); Àngela Meseguer Devís (12, de Mosquerola); Concepción Meseguer Devís (9, de Mosquerola); Dolores Guinot Nacher (42); Teresa Molés Guinot (5); Dolores Molés Guinot (14); Rosario Peris Cabrera (15); José Nebot Petit (56); Amalia Almela Mezquita (9); Dolores Bono Mezquita (20); Manuel Parra Esteve (17); Antonio Personat Alcalá (38, de la Vall d'Uixó); Concepción Ortiz Garcés (13); Bautista Forés Nebot (14); Joaquín Fenollosa García (56, de la Vall d'Uixó); Carmen Fenollosa Abella (5, de la Vall d'Uixó); Pasqual Aymerich Ventura (24); Pascual Costa Martín (15); Francisco Petit Bernad (18); José María Esteve Amorós (15); Ramón Ayet Belaire (14); Francisco Ramos Poy (10); César Ramos Poy (12); José Menoro Aymerich (19 mesos); Rosa Borillo Fuster (12); Rosario Juan Balaguer (38); José Conill Martí (76, de Benicàssim); Emilio Alós Tàrraga (17, de Nules); Àngel Galindo Sangüesa (24, de Camarillas); Dolores Ortells Clausell (18); Amparo Sacristán Tàrraga (15); Carmen Sacristán Tàrraga (2); Manuel Giner Aledón (55, de la Vall d'Uixó); Hilario Rodríguez Queral (16, de Quart de Poblet); Loreto Sáez Barreño (20, de Requena); Amparo Tàrraga Bayo (34, de Nules); Teresa Giner Serra (23); Amadeo Martínez Martínez (5, de Nules); Carmen Moliner Falcó (54); Rosario Borillo Rius (12, de les Alqueríes); Jaime Lloret Llorca (? de Vila-real); Francisco Martínez Alcón (60); María Gracia Tellols Broch (19); Pascual Campos Bonet (56), i una dona forastera (identificada, però no en consta el nom ni l'edat).
- 11 El 27 de novembre de 1912 es dictava una Reial ordre del Ministeri de la Governació que introduïa la censura en el cinema i la prevenció envers el públic infantil. Fou reforçada un any més tard per la RO de 31 de desembre de 1913.
- 12 Com a exemples, esmentem els incendis del Basar de la Caritat de París (4-5-1897) amb 140 morts; València (19-1-1904), Barcelona i Anna (1908). Aquell mateix any 1912 es van prodigar els desastres al territori espanyol, amb un incendi sense conseqüències a Xàtiva (27 de juny) i un altre a Bilbao (24 de novembre), on una falsa alarma originà almenys 46 morts. Uns anys després, al seguríssim Cine La Paz de Castelló de la Plana, una altra falsa alarma causà la mort de 19 nixets.
- 13 L'hospital de Vila-real era atès aleshores pel director José María Gosalbo, pels practicants Vicent Nostrot Llorens i Juan

- Bautista Colón i pels auxiliars Antonio Rubert Ballester, Carlos Mezquita Ribelles i Pascual Cabedo Moreno.
- 14 Sembla que sí que es conserva aquesta gravació.
- 15 *Heraldo de Castellón* dels dies 12 i 13 de juny de 1912. Això posaria en dubte l'afirmació de Fernando Ferrer (1978), el qual afirma que "como caso anecdótico quedaron tres familias sin recibir indemnización alguna, puesto que se les catalogó en buena situación económica".
- 16 *Heraldo de Castellón*, 13-8-1912.
- 17 Almenys, això és el que es pot llegir en les cròniques publicades per *Heraldo de Castellón* i *El Clamor*, totes dues del 15-7-1912.
- 18 Aquest Reial decret fou publicat en la *Gaceta de Madrid* el 17 de febrer de 1908.
- 19 Aquest fet fou desmentit per l'apoderat Julio Ritter, apoderat de la propietària del Gran Casino de Vila-real, Consuelo Font de Mora (*El Clamor*, 31-5-1912). No obstant això, tenim dades sobre la trajectòria del secretari en els mesos següents a la catàstrofe. En la sessió ordinària del 13 de juny de 1912 demana una llicència de dos mesos per motius de salut, la qual li és concedida. El dia 27 de juny es presenta a la sessió ordinària una moció de destitució del secretari, però no es tracta i tampoc no consta en acta. Finalment, presentà la dimissió en la sessió ordinària del 17 d'agost de 1912 "fundándola en que no le conviene continuar desempeñándolo; S. I. [el nou alcalde interí Joaquín Juan Marco] acordó admitirla, dándole al señor Sánchez las gracias por el celo o diligencia con que ha desempeñado el cargo". Segons la premsa, la dimissió fou molt comentada pels ciutadans de Vila-real. Vegeu *Heraldo de Castellón* (19-8-1912).
- 20 El 1912, l'Ajuntament de Vila-real estava compost per aquests membres: Francisco Nebot Usó (alcalde), Joaquín Juan Marco (1r tinent d'alcalde), Luis Ferrer Galindo (2n tinent), Francisco Villarreal Año (3r tinent), Manuel Ferriols Gil (4t tinent), Pascual Ramos Moreno (síndic 1r), Domingo López Avellana (síndic suplent) i pels regidors Francisco Chabrera Canós, Pascual Moreno Gil, Manuel Ferrer Cerisuelo, José P. Sanz Moreno, Manuel Badenes Fortuño, José Pesudo Sancho, Francisco Moreno Gil, José P. Broch Juan, Juan Pitarch Cervera, Vicente Safont Chabrera, José Herrero Roc, Juan Bta. García Dualde, José Gil Valero i Trinitario Verdía Girona.
- 21 *La Correspondencia de Valencia*, 29-5-1912.
- 22 L'aclariment fou publicat per *La Provincia* i *El Clamor*, el 19 de juny de 1912.
- 23 *El Clamor*, 22-6-1912.
- 24 La nota fou publicada l'endemà, dia 25 de juny, en tots els diaris de Castelló.
- 25 Vegeu *El Clamor* del 28-6-1912 i 2-7-1912.
- 26 Aquest detall l'aporta l'*Heraldo de Castellón* el 24-8-1912.
- 27 Només ha estat possible rescatar les cròniques d'*El Clamor* i *Heraldo de Castellón* (2-6-1914), i no la de *La Provincia* per motiu d'haver-hi un buit en els fons microfilmats.
- 28 A tall d'anècdota direm que el secretari dimitit no assistí com a testimoni al judici, tot i que estava en la llista.
- 29 Al nostre parer, el cas de Bilbao era ben diferent: el cinema reunia més condicions de seguretat i el pànic fou originat per una falsa alarma que ocasionà finalment una cinquantena de morts, la majoria xiquets.
- 30 Reproduït a partir de la transcripció que en fa *El Clamor* (4-6-1912).
- 31 Es tracta de la Reial ordre de 19-10-1913, publicada en la *Gaceta de Madrid* el 31-10-1913.

3

Enrique Dobón Jordà

L'ARTESANIA DE LA LLANDA. UNA HISTÒRIA DE *LLANDEROS* A VILA-REAL

Seriman, S.A.

BANCAIXA
fundació Caixa Castelló

PORCELANOSA

 facsa
Agua Potable
Sociedad de Fomento Agrícola Castellonense, S.A.

L'ARTESANIA DE LA LLANDA

Una història de *llanderos* a Vila-real

A les darreries del segle XIX i durant la primera meitat del segle XX, hi ha a Vila-real cinc tallers obradors de la llanda. Són els de Manuel Vicent i germans, Juan Bautista Catalán, Rodrigo Viñes, Dionisio Marmaneu i Lluís Navarro. Alguns d'aquests negocis van passar a mans dels fills i així se'n va assegurar la pervivència. Uns altres acabaren l'activitat familiar amb la mort del cap de l'empresa per falta d'hereus directes. Si bé, però, en aquest darrer cas, l'herència passava a mans d'algun treballador que n'aprenia l'ofici i s'assegurava, així, el futur, s'hi instal·lava i obria un nou taller que incrementava l'oferta laboral. És per això que alguns d'aquells negocis encara resten vius, clar que ara l'activitat de la fabricació d'atifells de llanda, de zinc, de llautó... ha desaparegut per complet i ha deixat pas a altres alternatives més en consonància amb els temps que corren. No hi ha, ara per ara, a Vila-real, un obrador de la llanda. Les noves tecnologies, la revolució que va suposar l'aparició i l'invent del plàstic, la canalització i la conducció de l'aigua potable fins a les portes de les mateixes cases, van especialitzar els fills i els néts d'aquells llanders en l'ofici de l'aigua; fins i tot, el mateix nom de l'ofici, llander, ha deixat pas a un altre nom més adient amb l'activitat que s'hi desenvolupa: ara els llanders són fontaners, alguns dels quals, fins i tot, han volgut renunciar a l'antic nom pel que poguera suposar de menyscapse social, tan entestats com estem a aparentar més del que realment som. És clar, per tant, que aquella ancestral manera de fer i de treballar la llanda i altres materials ha mort sacrificada per l'empenta imparable de la industrialització, bona en molts aspectes, no ho neguem, però dolenta en altres. A la fi, l'extinció del llander com a artesà no s'explica només per la mort de les persones que en desaparèixer s'emportaren amb elles tots els secrets del seu ofici, també el canvi de gustos de la societat i la facilitat per a adquirir peces similars a aquelles, fetes ara amb d'altres materials més fungibles, n'ha accelerat el procés d'extinció. Ja no veiem ruixadors o poals de zinc amb voreta daurada de llautó i el nom del propietari allí gravat o soldat; ni tampoc ens fan falta *carburers* que ens il·luminen el parral en les estiuenques nits de maset; ja no ens calen fanals per regar els horts en les fosques nits de lluna nova. Però, malgrat tot, una xicoteta part de la història d'aquest poble és la que ens conta la vida i miracles dels homes que van fer del seu ofici un art, amb minúscula si voleu, però un art, al cap i a la fi: el de l'artesanía de la llanda.

EL NINOT DEL LLANDERO

Qui subscriu aquest article té la sort de ser un hereu, encara viu, de l'obrador més reconegut a Vila-real que treballava en l'ofici de la llanda: el del senyor Lluís Navarro, també conegut com la llanderia del *ninot del llander*.

Fa seixanta-vuit anys vaig entrar a treballar a la llanderia del *ninot del llander*. Hi vaig restar fins el 1951. Aquell taller era especial en molts sentits. El 1936, quan vaig començar a fer a la llanderia del *ninot* els meus primers treballs, Vila-real era un poble diferent de com el coneixem avui. Una mentalitat ancorada en el món del camp, agrarista, lluny encara de qualsevol temptació industrialitzadora, on tothom sabia qui era qui i el perquè d'aquella acció o d'aquella altra que sobtava el veïnat o deixava indiferent la

majoria. Veïns de carrer com germans; companys de tertúlia de fresca o còmplices callats d'algunes copes de més en qualsevol de les moltes tavernes on les deus d'aiguardent corrien de taula en taula i alegraven les misèries dels més desafortunats.

Al número 10 del carrer Santa Anna tenia el taller de llanderia el *sinyo* Lluís, un home amb iniciativa, creatiu, bon dibuixant i, per tant, bon “escultor” de la llanda. Amb ell vaig aprendre l'ofici i la disciplina que encomanen els grans mestres. Fadrí, el *sinyo* Lluís vivia amb una germana, també fadrina, Amparo, que ajudava en l'economia familiar treballant de cotillaire. La vida del *sinyo* Lluís era una vida dedicada a l'ofici i a algunes aficions que practicava quan l'ocupació del taller li deixava algun temps lliure: ell, juntament amb Juan Bautista Llorens i el *sinyo* Poré, molt amics tots tres, organitzaven carreres de bicicletes pel poble on els impediments del trànsit rodat no existien perquè Vila-real era un poble sense cotxes. Aquestes iniciatives d'un home emprenedor van fer que el seu taller fóra conegut per pràcticament tots els veïns del poble gràcies a l'aparador que obria l'entrada de l'establiment de llanderia. Fruit del seu enginy, s'inventà un ninot que presidia l'aparador i al qual vestia i ornava amb la indumentària adequada d'acord a l'època de l'any, a les celebracions festives, esportives, a la més vigent actualitat. Un ninot que arribà a tenir vida pròpia, la que li atorgava la gent del poble en visitar-lo diàriament per poder veure quin era, cada dia, l'aspecte que adquiria aquell ninot de llanda o quins eren els atifells que l'envoltaven, testimonis d'algun fet extraordinari que hagués pogut ocórrer en qualsevol indret de Vila-real o a qualsevol afortunat veí. I així, el *ninot del llandero* va ser un gran ciclista, vestit com calia, de corredor, amb un cartell que

deia “No em guanya ni el campió Llorens”. El vam veure dalt d’una haca blanca, amb una bandera en una mà que deia “Visca sant Antoni”, i en l’altra mà un ciri; al voltant de l’haca hi havia pollastres, un gosset, un porc i un borreguet, tot per celebrar la *matxà* de sant Antoni. Al temps de Setmana Santa, el ninot presidia l’aparador vestit de caperulla. Va ser també un gran porter davant la seua porteria, fet aquest que commemoraria qualsevol esdeveniment futbolístic a Vila-real. Amb l’arribada de la tardor, el *ninot del llandero* era el més destre caçador: amb una perfecta escenificació, l’aparador de la llanderia es convertia, per obra i mà del *sinyo* Lluís, en un parany ideal on havien de caure els tords en un tros de garrofera que omplia mig aparador. Un reclam en la mà del ninot i un cartell que resava “A sant Francesc, agarra el reclam i vés”, acabava de completar l’escenari.

Qui, d’aquella època, no recorda el famós circ Cortés, que muntava el seu envelat al final del carrer sant Xoxim, a la mateixa placeta del Calvari, al costat mateix de la via de la *Panderola*? Doncs quan aquest circ visitava el nostre poble per fer gaudir els més menuts i els no tant, també es vestia el ninot de pallasso perquè col·laborara així a l’animació que sempre suposava la vinguda d’un espectacle d’aquella magnitud.

Però, no només el *ninot del llandero* era un reflex de personatges, de fets, de succeïts més o menys cridaners que podien capitombar la tranquil·litat dels vila-realencs. També, quan l’atzar, la fortuna o l’hàbil capacitat de qualsevol llaurador feia que de la sembra es recolliren melons, albergínies, carabasses i moltes coses més que se n’eixien de les seues dimensions habituals, quan sorgia una fruita molt extraordinària, fora de sèrie, l’amo la portava a l’aparador del *ninot del llandero* per ensenyar-la. Tot el poble de Vila-real tenia una cita diària per veure el ninot i les seues entremaliadures. Tots els dies, el ninot sabia que la gent del poble pararia davant del seu aparador per intentar endevinar quina seria la sorpresa que avui els tindria reservada aquell inanimat ninot de llanda. Cal dir que tots els vestits que lluia el ninot els cosia el sastre Plaza, un amic del *sinyo* Lluís, que tenia la seua sastreria al carrer de la Mare de Déu de Gràcia.

LA FI DEL NINOT DEL LLANDERO

Va ser a primers del mes de juny de l’any 1937. Un intens bombardeig a càrrec de les tropes que comandava el general Franco deixà caure sobre Vila-real la seua mortífera càrrega. Una bomba va esclatar tot just damunt la casa-taller de llanderia, al carrer Santa Anna, número 10. El foc i la destrucció van fer desaparèixer, entre les runes, les petites contalles, les anècdotes, les gràcies del ninot. Els enderrocs i les destrosses van acabar amb la història del *ninot del llandero* per sempre. Nosaltres vam llogar una altra casa al carrer de la Comunió, al número 21, per tal de continuar amb el negoci. Allí vam instal·lar el taller de llanderia. Vam estar-hi fins a mitjan setembre de 1938, data en què una falsa denúncia per gelosies i revenges, com tant es va veure en aquells luctuosos dies, va portar el meu mestre a la presó. Tancàrem el taller fins que va acabar la guerra. Després el vam tornar a muntar al número 17 del carrer del Doctor Font. Quan el *sinyo* Lluís va tornar de la presó, va emprendre de nou la tasca. Quatre anys després, la propietària de la casa de Doctor Font ens la va canviar per una altra casa de la seua propietat, aquesta vegada al carrer Aviador Franco, al número 48. Ara, però, l’aparador de la llanderia restava sense l’ànima que en altres temps l’omplia. El *ninot del llandero* ja no va tornar a aparèixer mai més per aquell aparador.

Allà estàvem quan, el sis de gener de 1948, el *sinyo* Lluís va morir als seixanta-tres anys. Dins del taüt vam posar-li un dels dos ninots que teníem, perquè acompanyara per sempre aquell que l'havia creat i que li havia donat vida.

Jo hi vaig seguir treballant fins el 1951. Després, pel meu compte, em vaig instal·lar fins que la jubilació, ara fa catorze anys, em va apartar oficialment de la feina. He seguit fent artesanía de llanda. Sóc l'últim *llander* que queda a Vila-real. Ara tinc setanta-nou anys i seguiré treballant la llanda mentre pugui i tingui salut. Tot gràcies al mestre que m'ensenyà i per a glòria i honra d'aquell home que va saber fer del seu ofici un art i que amb la seua iniciativa va escriure un tros d'història de Vila-real.

RELACIÓ DELS UTENSILIS MÉS HABITUALS QUE ACOSTUMÀVEM A FER EN LA LLANDERIA

Per a l'hort

Quan moltes cases del poble no tenien llum, era necessari, sobretot per als llauradors de carro, cavall o burro, algun estri que il·luminara l'estable —que solia estar al final de la casa— quan hi anaven per donar a menjar, de nit, a l'animal. Per a aquest fi fèiem fanalets de quatre cristalls, amb un cresolet d'oli a dins i un ganxo per penjar-lo.

Per al llaurador mitjà que tenia poca terra i que havia de regar l'hort de nit, fèiem fanals amb un ciri al seu interior.

Per als regadors de les sènies de societats de regs, féiem uns fanals més especials i més grans, amb un *carburer* que durava tota la nit.

El temps de l'estraperlo

Al temps de l'estraperlo, als anys quaranta, féiem unes cuirasses de llanda per a les dones en les quals cabien tres litres d'oli. Així, d'aquesta manera tan dissimulada, portaven en el cos l'oli d'estraperlo.

Era també molt sol·licitada una carabassa de les grosses amb un dipòsit de cinc litres. Era tan perfecta la imitació, que no es podia distingir la carabassa de llanda de les autèntiques quan es posava entre la resta de carabasses i així, al carro, es transportava l'oli que duïen d'estraperlo de la Serra d'Espadà.

A l'església

En aquella època de religiositat tan arrelada, de processons quasi diàries, l'església va ser també una fidel parroquiana de la llanderia.

Quan es va fundar la germandat de Los Caballeros del Pilar, l'any 1945, vam fer un rosari de fanals on cada granet era un fanal. Uns cinquanta fanals que van lluir en tota l'esplendor la nit de la vespra del 12 d'octubre de l'any 45. Per a la peanya de la Mare de Déu vam fer una corona de llautó, a mà, de 0,50 de diàmetre, amb estrelles a les puntes, i quatre rams d'assutzenes d'1,10 d'altres amb cinc flors i tres capolls, totes instal·lades amb llum.

Al rosari de l'aurora, per a la Mare de Déu que presideix l'altar de l'església, férem la corona –que encara porta– tota de llanda i quatre fanals.

També, fanals per a una peanya al poble de la Serra d'en Galceran; per a la Germandat de la Santa Faç, així com per al barri del Crist de l'Hospital, açò darrer el 1946. Per al Tercer Orde Franciscà, l'any 1943 férem, almenys, vint fanals. I per a la festa del carrer del Crist de la Penitència. I fa ben pocs anys, un fanal elaborat amb setanta cristalls que orna una de les sales del museu de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia.

A casa, al maset, a l'alqueria

L'estalvi de llum elèctrica que les autoritats municipals adoptaren durant aquells anys de postguerra va incrementar l'ús de llanternes d'oli amb un repeu per a posar-les damunt del banquet o damunt de la taula de la cuina o del menjador, així com cresols d'oli o llanternes de petroli amb un ganxo amb el qual es penjaven a la paret.

Tampoc la llum elèctrica arribava encara a la major part del terme de Vila-real. Així, a l'estiu, quan la gent canviava de casa per evitar els rigors de les calors, es feia necessari i útil qualsevol atifell per il·luminar els parrals o les estances de l'habitatge. Per a aquest fi fèiem *carburers*, un estri amb un dipòsit on s'introduïa la pedra de carbur i, al voltant d'aquest dipòsit, un altre on es posava aigua, de tal manera que el carbur s'anava consumint al bany maria. La reacció química del carbur i un broquet escaient per on eixia la flama feien la resta. Aquest sistema d'il·luminació va durar fins ben entrats els anys seixanta.

Del regal de boda

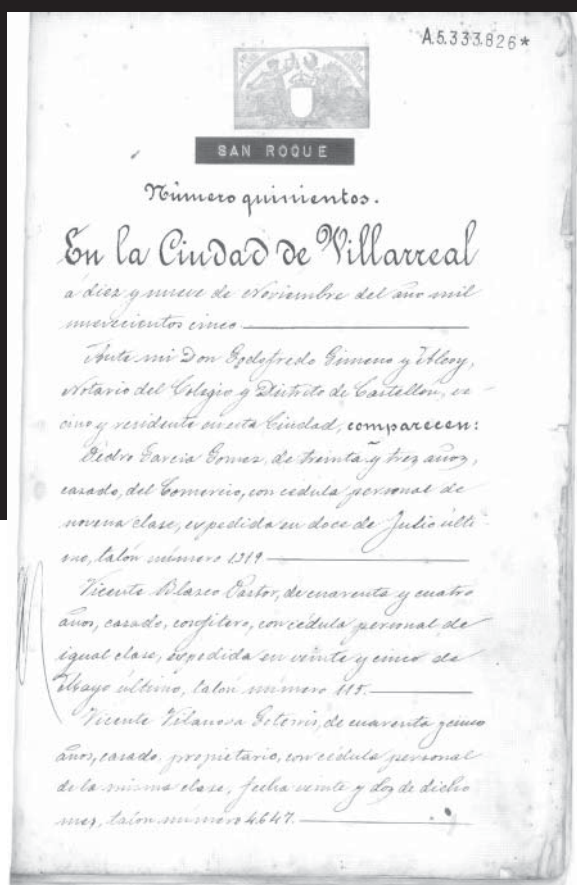
Era costum, quan una parella de nuvis anunciava la seua intenció de casar-se, regalar-los una tina, un poal, un ruixador i un poalet xicotet, tot elaborat en zinc. Però la feina estava ben acabada quan les vores de dalt d'aquests utensilis eren adornades amb una vareta de metall que les envoltava. S'acabava soldant al costat de cadascun dels atifells el nom o les inicials dels propietaris, tot de metall.

No cal ni dir que tot açò que els he contat és una xicoteta part de la gran història del nostre poble, perquè la història dels pobles es va fent gràcies als esdeveniments quotidians que els seus pobladors van vivint. Crec que en els annals dels fets que conformen la història de Vila-real ha d'haver també un lloc reservat a l'altra gent, la que amb el seu treball i esforç anònims han fet que Vila-real siga avui el que és: una acollidora ciutat on tothom té el dret a dir, a fer i a pensar.

Enrique Dobón Jordà

Santiago Vilanova Añó

UN EXEMPLE DE TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE AGRARI. EL POU DE SANT ROC. 1905 (I)

Seriman, S.A.

BANCAIXA
fundació Caixa Castelló

PORCELANOSA

facsa
Aguas Potables
Sociedad de Fomento Agrícola Castellonense, S.A.

UN EXEMPLE DE TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE AGRARI

EL POU DE SANT ROC. 1905 (I)

INTRODUCCIÓ

Tot el món ha sentit parlar a Vila-real d'aquells homes que “foradant les dures penyes” transformaren els seus rocams en camps de tarongerar, capaç de generar una riquesa que abans de la meitat del segle XIX era desconeguda a la ciutat i terme. Ara bé, no tenia sentit “treure terra”, és a dir, transformar els predis en terreny llaurable si no tenien aigua a l'abast. Aquest procés de transformació del paisatge agrari s'iniciava amb la constitució d'una societat de regs (també és cert que alguns pioners havien estat elements individuals de la burgesia agrària), una societat constituïda formalment davant de notari en **escriptura pública**. La que ara transcriurem correspon al que fou el primer dels pous d'energia elèctrica que es va fer a Vila-real: el pou de Sant Roc, que encara està funcionant.

En quin context històric es van produir aquests canvis? Qui eren aquells homes i dones que constituïen la societat de regs? Quins treballs eren necessaris? Qui eren els seus dirigents? Quantes fanecades aportava cadascun d'ells? Aquestes qüestions i altres de semblants o paral·leles les veurem en aquesta petita introducció que dona pas a la reproducció íntegra del “contracte”, puix era un autèntic contracte signat davant notari.

EL CONTEXT HISTÒRIC EN EL QUAL ES PRODUEIX

Entre 1895 i 1914 (any en el qual s'inicia la Primera Guerra) assistim al País Valencià a la consolidació d'un model econòmic agrari basat en l'exportació massiva de taronges. Vicent Abad, el màxim especialista en història de la taronja, parla d'un “model llatí” d'organització citrícola que estaria basat en la lliure iniciativa, l'excés de varietats, la proliferació de marques i un individualisme atroç; però ell mateix admet que la via valenciana funcionà de forma prou satisfactòria i ho feu perquè la demanda, especialment de països com Alemanya, Bèlgica i Holanda, a més del tradicional mercat anglès, no parà de créixer en aquests anys.

És en aquest context que convé parlar de l'oferta, de l'oferta de taronges. Segons Sarthou Carreres, un observador intel·ligent de la realitat dels seus contemporanis, el 1890 es recollien a Vila-real 30.000 càntrics de vi, 1.000 roves d'oli i 85.000 de garrofes. *“Estas cosechas –diu– han ido disminuyendo en progresión al aumento de las naranjas. Hoy (ell parla l'any 1913) apenas si se cosechan en la ciudad cien cahices de trigo. Resulta más conveniente comprarlo hasta de Egipto, y las tierras de pan rinden triple con las naranjas”* (Sarthou 1913, pàg. 454). La negreta és nostra.

Si la gent, els llauradors i no llauradors, de la nostra ciutat (observeu que Sarthou parla ja de ciutat, que és el títol que el rei li ha atorgat a la ciutat de fa poc) es decidiren per una transformació com la que ací presentem, fou per l'afany d'aconseguir més guanys, perquè *“las tierras de pan rinden triple con las naranjas”*. Fins aquell moment

1. La reproducció de l'acta es realitzarà en dos lliuraments: el primer en aquesta revista i el segon en la revista *Font* de maig del 2005.

les terres concretes que serien transformades per l'aigua del pou de Sant Roc eren, en major mesura, garroferars, també hi havia algunes vinyes i el que nosaltres solem anomenar simplement "rocams". En el conjunt del nostre terme la transformació de secà en regadiu fou molt i molt intensa entre 1885 i 1930, tal i com ha estudiat Samuel Garrido (*Treballar en comú*.) Si el 1885 hi havia un total de 28.958 fanecades de regadiu i 40.803 de secà en el conjunt vila-realenc, quaranta-cinc anys després la proporció s'havia invertit i hi havia 48.706 de regadiu i 24.071 de secà.

Aquesta transformació es produí en un context de fortíssim creixement de la població local, sobretot en els anys posteriors a l'epidèmia de còlera de 1885 (Mezquita i Vilanova, 1990) i també en un context d'emigració important de la mà d'obra local: entre 1887 i 1900 hem calculat que marxarien de la ciutat més de 1.100 persones i entre 1900 i 1910 unes altres 460; és a dir, malgrat que la transformació agrícola era important, l'economia local no podia donar feina a tots (Mezquita-Vilanova, obra esmentada ps. 75/79).

QUINES CLASSES SOCIALS TROBEM ENTRE ELS QUE TRANSFORMEN LA TERRA?

Si aconseguïen aigua, encara que fos per a predis menudets, de dues, tres, quatre fanecades, les possibilitats de treure'n importants rendiments en diners eren reals. Val a dir que les varietats predominants eren les mandarines del terreny i les comunes, encara que també algunes sanguines. La fam per ser propietari de terres de taronger era enorme i si observem la relació de socis del Pou de Sant Roc veiem que no solament hi figuren "*propietarios*" o "*labradores*", ans també trobem una important relació de persones d'altres professions com ara pintors, confiters, sabaters, fusters, del comerç, etc.

En concret i pel que fa a la distribució per professions dels socis les xifres són les següents :

" <i>propietarios</i> "	14
" <i>labradores</i> "	26
" <i>del comercio</i> "	 8
" <i>empleados</i> "	4
dones.....	6 (en tres casos apareixen com a " <i>labores propias de su sexo</i> ")

i en els altres tres casos com a propietàries)

confiters.....	2
fusters.....	5
escrivents.....	2
espardenyers.....	3
" <i>tablagero</i> "	2
pintors.....	2
jornalers.....	3
" <i>aperador</i> "	2

i a més apareixen un soci de cadascuna d'aquestes professions: sabater, obrer de vila, cotxer, practicant, teixidor, sagristà, sagnador, carboner, llander i tallador.

En total un nombre de vuitanta-nou socis en el moment de constitució de la socie-

tat. Pocs anys després en seran ja cent dotze. Convé, però, fer una precisió: la distinció entre propietaris, llauradors i jornalers, sembla clara. Propietari és aquell que posseeix prou terra com per donar feina, de forma permanent, a altres persones que van a jornal, els jornalers. Llauradors són aquells que bàsicament treballen per a ells mateixos i jornalers aquells que treballen per d'altre, és a dir, aquells que viuen de les seues mans, en terminologia marxista els *proletaris agrícolas*. El cas significatiu és el de dos germans, Vilanova Goterris, atenció als cognoms, un dels quals es declara propietari i l'altre llaurador. Cal pensar que són ells mateixos els que declaren davant el notari la seua professió i per tant és allò que ells se senten: un dels dos germans se sent llaurador i l'altre propietari.

Pel que fa a la dimensió de la propietat que trobem en el document, val a dir que solament quatre propietaris passen de deu fanecades i són els següents:

Vicente Mezquita Arenós, 15 fanecades, de 25 anys, fadrí, llaurador.
Dolores Pesudo Sancho, 12 fanecades, de 23 anys, fadrina, propietària.
Vicente Cubedo Fuster, 11 fanecades i 99 braces, de 40 anys, propietari.
José Martí Cercós, 10 fanecades, de 56 anys, casat, empleat.

En l'altre costat hi ha una quantitat enorme de socis que aporten una fanecada justa, en concret són 37 socis del total de 89; i, a més, dinou socis aporten entre una i dues fanecades. Tot plegat cinquanta-sis socis d'un total de 89 aportaven menys de dues fanecades. Aquestes xifres ens donarien una idea ben concreta del paper del minifundi en la constitució del Pou de Sant Roc; almenys d'aquest pou, no sabem si també d'altres societats de regants que es constitueixen en aquests anys seguirien la mateixa pauta.

QUINA ERA LA SITUACIÓ DE LA TRANSFORMACIÓ DE LES TERRES DE SECÀ EN AQUEST MOMENT?

El mes de setembre de 1912, set anys després de la constitució del Pou de Sant Roc, en un informe de la **Comunidad de Labradores de Villarreal (veure bibliografia)**, apareixien en explotació deu pous a la partida del Madrigal, entre els quals figurava Sant Roc; l'esmentat informe aporta les dades següents: nombre de socis, 112; profunditat a la qual hom aconsegueix l'aigua en metres, 63; força motriu que utilitza la sènia: l'elèctrica (és l'única del terme de Vila-real que ho fa així); cost de la maquinària instal·lada, 10.700 pessetes; nombre de cavalls de la maquinària, 35; superfície que rega, 205 fanecades (aquesta dada, però, no quadra amb les 267 que apareixen en el document que nosaltres aportem). L'any en el qual la societat es va posar a regar és el 1909.

Si fem cas de l'informe de la Comunitat de Llauradors "*El primer pozo construido en el secano se debió a la iniciativa de D. Carlos Sarthou Monfort. Fue abierto en el año 1878 y pudo comenzarse a regar en el siguiente*". També sabem que en aquell moment la ciutat es valia de l'aigua potable del pou de Vicente Amorós Ripollés que havia començat a regar la seua finca de 40 fanecades el 1894 i que, com tenia sobrant d'aigua, venia a la ciutat una part del cabal de 1.500 litres per minut que treia.

En conjunt la zona de secà tenia en explotació l'any 1912 deu pous a la partida del

Madrigal, quinze a la partida de Pinella i dotze a la del Pla Redó; però també ens informa el document que a la partida del Madrigal hi havia en construcció cinc pous més, a la partida de Pinella dotze i a la partida del Pla Redó vuit. Per tant el procés de transformació era intensíssim. No tots els pous eren de societats, alguns eren de particulars com els de la vídua de Vicente Oliag, el de la vídua d'Enrique Agerí i el de la vídua d'Antonio Millà, tots ells a la partida de Pinella; i no regaven precisament poques fanecades, en concret l'última regava un total de 335 fanecades i era un dels pous més importants del terme.

Si analitzem amb detall els anys en què comencen a regar els diferents pous trobem que els pous dels particulars, dels propietaris rics, dels *gentleman farmers* locals, s'havien avançat en el temps als altres i aquells altres en un procés de **mimetisme** molt típic del sistema capitalista (en realitat de tots els sistemes econòmics) havien seguit a roda en el procés de modernització i de transformació de la terra.

Si hem de fer cas de l'informe, s'havien transformat terres de secà en regadiu fins al setembre de 1912, un total de 10.036 fanecades, amb un cost total de la transformació de més de quatre milions de pessetes de l'època.

És en aquest context històric que convé enquadrar el naixement del que aleshores era el primer i únic pou que es movia amb la força més moderna del moment: **l'elèctrica**. La majoria ho feien encara amb la força del vapor o amb allò que anomenaven "gas pobre" i que consistia en la combustió de corfes d'ametlles.

ALGUNS ASPECTES PARTICULARS: EL FUNCIONAMENT DEMOCRÀTIC I LA CONSTRUCCIÓ DE CAMINS

Hi ha alguns aspectes concrets del document que m'interessaria destacar. En primer lloc està **el del funcionament de la societat**. En el moment de constituir-se per escriptura, que porta la data de "*veinte y tres de Noviembre del año mil novecientos y cinco*", l'esmentada societat ja està fent els treballs preliminars de buscar aigua en el camp del soci Antonio Segura Gumbau (veure clàusula primera). Així i per tal que la societat funcione, es designa una comissió composta per "*los Señores siguientes: Presidente Don Pedro Garcia Gómez; Vice, Don Vicente Blasco Pastor; Depositario Don Vicente Vilanova Goterris; Secretario don Francisco Corbató Broch; y vocales Don Vicente Cubedo Fuster, Don Antonio Vicent Ortiz y Don José Bort Serra*".

Al final de la clàusula tercera hom estableix que aquesta junta gestora, una vegada realitzades per complet les obres per tal d'aconseguir aigua, continuarà exercint les seues funcions de junta directiva fins acabar l'any "*cesando entonces y siendo sustituida por la nueva junta que ha de nombrarse durante los primeros quince días del mes de Diciembre, verificándose la elección en junta general y por mayoría de votos*". Cada any aquesta junta es renovava i així es fa en l'actualitat. Es tractava, per tant, d'un funcionament absolutament democràtic que s'ha perllongat fins ara mateix, que servia per donar cohesió a la societat civil de Vila-real, un poble en el qual en aquell moment gairebé tots es coneixien.

Però hi ha un altre aspecte en el qual interessa insistir: **el de la construcció dels**

camins necessaris per unir les diverses finques i aquestes amb el poble de Vila-real. A l'apartat tercer de la clàusula Primera parla de la necessitat de dur a terme el traçat de la carretera que "*partiendo del camino de la Ermita termina en el sitio donde se halla emplazado el pozo*" (recordem que es troba molt a prop de la bassa del Poble que es va construir anys després i al costat del camí...).

I continua el document: "*cuya construcción es necesaria para el transporte de materiales y facilidad de comunicaciones, siendo de cuenta de la sociedad las obras que se realicen y la expropiación de terrenos que haya de hacerse, á razón de cien pesetas por hanegada la parte de carretera que se expropia en fincas de los socios. Y como quiera que la zona regable se halla atravesada por diferentes caminos vecinales, todos los socios tendrán derecho a poner en comunicación sus fincas inscritas en la misma con el camino más próximo por medio de carretera, expropiando por su cuenta el terreno de las fincas de sus consocios que se necesiten, pagando al mismo tanto, siempre que lo soliciten dentro del plazo de tres meses á partir de esta fecha...*"

Segurament parla de l'actual Sedenyet de la Democràcia, així anomenat puix hi ha un pou o sínia al costat mateix del camí que porta el nom de "Pou de la Democràcia", que en aquell moment encara no existia. Aquest camí Sedenyet de la Democràcia arriba fins al camí Fornets, i, després, segueix cap al sud i passa al davant de la bassa del Poble (que al 1905 encara no s'havia construït) i actualment fins a la carretera d'Onda.

Així doncs, ens trobem no solament davant una transformació de secà en regadiu de les terres del Madrigal, ans també davant una obertura important de vials, per tal de treure les collites possibles (de taronges). Es tractava d'un procés que el podríem gairebé comparar amb la urbanització que ara es planteja en tota la zona del Madrigal (actualment amb unes altres perspectives: passar de terreny agrari a terreny urbà, és clar).

CONCLUSIONS

Analitzant el document que hem presentat no podem per menys de posar damunt la taula el que ja altres treballs havien apuntat (veure **Samuel Garrido, 1996**), a saber:

- El paper dels xicotets propietaris en la transformació en regadiu de les antigues finques de secà és decisiu.

- Empentats per la forta rendibilitat del conreu de la taronja, els llauradors volien aconseguir terra capaç de poder-se regar i la partida del Madrigal, especialment en aquest indret situat tan a prop de la ciutat, era un "diamant en brut".

- La quantitat de treball que fou necessària per realitzar aquesta transformació explica -en bona mesura- que finalitzara el procés emigratori que havia sofert la població de Vila-real en els anys immediatament anteriors i que tal i com demostrarem P.Mezquita i jo en una altre estudi (*Vida i mort a Vila-real en el segle XIX*) fou molt important a la segona meitat del segle XIX.

- I, finalment, val a dir que la transformació de l'espai agrari de les partides de

secà no solament consistí en "treure terra", ans també en construir camins que facilitaven el transport de la taronja: camins de carro. Aquests camins, en moltes ocasions eren cos-tejats pels mateixos propietaris de les parcel·les que s'anaven transformant, tal i com aca-bem de veure en el nostre cas amb el Sedenyet de la Democràcia.

A tots aquells homes i dones que treballaren tan intensament els volem ara dedi-car el nostre xicotet esforç.

Santiago Vilanova Añó

BIBLIOGRAFIA

COMUNIDAD DE LABRADORES DE VILLARREAL, *Memória demostrativa de sus servicios y de su labor agro-social*, Imp.Chabrera Canós,Vila-real,1914.

GARRABOU, R., *Un fals dilema, modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana.1850/1900*", IVEI, València, 1985.

GARRIDO, S., *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*, IVEI, València, 1996.

MEZQUITA, P. i VILANOVA, S., *Vida i mort a Vila-real en el segle XIX*, Il·lm. Ajuntament de Vila-real, 1990.

A.5.333.826*

SAN ROQUE

Número quinientos.

En la Ciudad de Villarreal

a diez y nueve de noviembre del año mil
novecientos cinco.

Ante mí Don Godofredo Gimeno y Aleoy,
Notario del Colegio y Distrito de Castellón, ve-
cino y residente en esta Ciudad, comparecen:

Pedro Garcia Gomez, de treinta y tres años,
casado, del Comercio, con cédula personal de
novena clase, expedida en doce de Julio últi-
mo, talón número 1.219.

Vicente Blanco Pastor, de cuarenta y cuatro
años, casado, confitero, con cédula personal de
igual clase, expedida en veinte y cinco de
Mayo último, talón número 115.

Vicente Vilanova Gotorris, de cuarenta y cinco
años, casado, propietario, con cédula personal
de la misma clase, fecha veinte y dos de dicho
mes, talón número 4.647.

Juan José Corbacho Bruch, de treinta y siete años, casado, propietario, con cédula personal de décima clase, expedida en diez de junio último, talón número 1192. —

Nicolas Eulodoro Justo, de cuarenta años, casado, propietario, con cédula personal de novena clase, expedida en diez de Mayo anterior, talón número 816. —

Antonio Nient Ortiz, de treinta y nueve años, casado, carpintero, con cédula personal de novena clase, fecha veinte julio último, talón número 827. —

José Benito Ebra, de veinte y ocho años, casado, labrador, con cédula personal de undécima clase, expedida en veinte y uno del mismo mes, talón número 888. —

José Pascual Tringal Ebra, de cincuenta años, casado, del Comercio, con cédula personal de décima clase, expedida en treinta de junio último, talón número 1577. —

Leontio Tringal Ebra, de cuarenta años, casado, propietario, con cédula personal de novena clase, fecha diez julio último, talón número 1209. —

Pascual Ebra, Bruch, de veinte y siete años, casado, propietario, con cédula personal de décima clase, expedida en diez de Mayo último, talón número 1118. —

José Aguililla Ebra, de veinte y tres años, soltero, labrador, con cédula personal de undécima clase, fecha treinta y uno de igual mes, talón número 1227. —

Pascual Abella Ebra, de cuarenta y uno años, casado, albañil, con cédula personal de décima clase, fecha veinte y tres del mismo mes, talón número 7657. —

Pascual Ebra Bruch, de veinte años, con cédula personal de novena clase, expedida en veinte y tres de Mayo último, talón número 8771. —

Nicolas Ebra, de veinte y cinco años, soltero, labrador, con cédula personal de undécima clase, expedida en la misma fecha, talón número 8974. —

Pascual Ebra Bruch, de veinte y tres años, soltero, casado en labores de su casa, con cédula personal de igual clase y fecha, talón número 8975. —

A.5.33.827*

Piñeta Padua, Salata, de cuarenta y seis
años, soltero, propietario, con cédula personal de
novena clase, fecha catorce de junio
último, talon número 4618.

José Puch Gil, de cuarenta y siete años,
casado, labrador, con cédula personal de déci-
ma clase, fecha nueve de Mayo anterior,
talon número 5181.

Edmundo Apella Páez, de treinta años, casado,
carpintero, con cédula personal de novena
clase, fecha cuatro de Abril anterior, talon
número 220.

Paranal Costa Carda, de cincuenta y dos
años, casado, zapatero, con cédula personal de
clase décima, fecha veinte y cinco junio
último, talon número 1920.

Thamul Candau Ortari, de cincuenta y
nueve años, casado, propietario, con cédula per-
sonal de novena clase, expedida en veinte y
ocho de Abril último, número 6.961.

Ignacio Tabares Illori, de cincuenta y
cuatro años, casado, alfarero, con cédula
personal de clase décima, expedida en
diez de junio último, talon número 7187.

Piñeta Guayas Barre, de veinte y ocho años,
casado, albañil, con cédula personal de novena
clase, expedida en veinte y ocho de Abril
último, talon número 1041.

José Costa Vidal, de treinta y nueve años,
casado, carpintero, con cédula personal de déci-
ma clase, expedida en treinta y uno de
julio último, talon número 577.

Juan Cano Ortari, de cuarenta y seis años,
casado, del Comercio, con cédula personal de
novena clase, expedida en seis de dicho mes,
talon número 1090.

Paranal Costa Illori, de cincuenta y cinco
años, casado, labrador, con cédula personal de
clase décima, expedida en veinte y dos de
Mayo último, talon número 6.347.

Piñeta Casalta Illori, de cuarenta y cinco
años, casado, labrador, con cédula personal de
novena clase, expedida en diez de Abril últi-
mo, talon número 481.

Juan Bautista Carras Flores, de una venta y un
año, casado, propietario, con cédula personal
de primera clase, expedida en seis de febrero
último, talón número 1819. —

Manuel Casalta Villos, de una venta y ocho
años, casado, labrador, con cédula personal de
segunda clase, expedida en veinte y tres de
diciembre último, talón número 1825. —

Manuel Emilio Pizarro, de treinta y cinco
años, casado, vecino, con cédula personal
de clase decima, fecha ocho de junio último,
talón número 1836. —

Juan Bautista Quila de Utrero, de una venta
y un año, casado, vecino, con cédula perso-
nal de clase decima, expedida en veinte y seis
de junio último, talón número 1837. —

Carual Hermo Esteban, de treinta y tres
años, viudo, labrador, con cédula personal de
segunda clase, expedida en doce de ju-
nio último, talón número 1837. —

Carual Hil Eche, de una venta y seis años,
casado, labrador, con cédula personal de
segunda clase, fecha veinte y siete de junio
último, talón número 1844. —

Amara Elena Jorandi, de una venta y un
año, casado, carpintero, con cédula personal
de undécima clase, expedida en diez y siete
del actual, talón número 1847. —

José Guisot Donato, de una venta y tres
años, del comercio, con cédula personal de
segunda clase, expedida en veinte de junio
último, talón número 1849. —

Francisco Hil Hil, de treinta años, casado, la-
brador, con cédula personal de undécima
clase, expedida en quince de julio último,
talón número 1847. —

Carual García Villos, de una venta y tres
años, propietario, con cédula personal de
segunda clase, expedida en diez y nueve
de febrero último, talón número 1856. —

José María López Rábano, de una venta y tres
años, propietario, con cédula personal de
segunda clase, expedida en veinte y diez de
junio último, talón número 1868. —

Carual Marcos Flores, de una venta y diez
años, casado, pintor, con cédula personal de
clase decima, expedida en treinta y uno de
julio último, talón número 1872. —

Francisco Porras Sol, de treinta y siete años,
casado, suplente, en cédula personal de no-
vena clase, expedida en trámite de junio últi-
mo, talon número 4960. —

Vicente Elbaquer Etard, de cuarenta y
nueve años, casado, firmante, en cédula perso-
nal de undécima clase, expedida en trámite y
otro del mismo mes, talon número 4937. —

Diego Pascual Elbarro Andía, de treinta y seis
años, casado, practicante, en cédula personal
de clase de cima, expedida en seis de junio
último, talon número 4992. —

Dobros Elbaquer Borge, de setenta años,
viudo, expedida en trámite de veinticinco, en ce-
dula personal de clase de cima, expedida en trá-
mite de mayo último, talon número 4960. —

Elbaquer Elbarro Elbarro, de veintea y cuatro
años, casado, labrador, en cédula personal
de clase de cima, expedida en veintea y cinco
de junio último, talon número 4937. —

Diego Pascual Elbarro Elbarro, de cuarenta
y cinco años, casado, pintor, en cédula perso-
nal de igual clase, expedida en veintea y siete
de dicho mes, talon número 4912. —

José Elbaquer Elbaquer, de cuarenta y
seis años, casado, labrador, en cédula personal
de novena clase, expedida en veintea y cuatro
de mayo último, talon número 4943. —

Francisco Elbaquer Elbaquer, de veintea y
nueve años, casado, labrador, en cédula perso-
nal de clase de cima, expedida en once de abril
último, talon número 4910. —

José Elbaquer Elbaquer, de treinta y nueve
años, casado, tejedor, en cédula personal de
igual clase, expedida en veintea y tres de ju-
nio último, talon número 4950. —

Patricio Elbaquer Elbaquer, de treinta y dos años,
casado, de Comercio, en cédula personal de
novena clase, expedida en cinco de mayo
último, talon número 4936. —

Antonio Elbaquer Elbaquer, de setenta años, casa-
do, labrador, en cédula personal de novena
clase, expedida en veintea y seis de abril
último, talon número 4918. —

Juan Robles Vitoria, de sesenta y seis años, casado, labrador, con cédula personal de clase décima, expedida en nombre de Juan último, talen número 5822.

Manuel Pizarro Caudal, de cincuenta y cinco años, casado, propietario, con cédula personal de novena clase, expedida en nombre de Abril último, talen número 3716.

Nicolas Robles Vitoria, de veinte y cinco años, casado, carpintero, con cédula personal de novena clase, expedida en nombre de Juan último, talen número 474.

Domingo Robles Vitoria, de veinte y ocho años, casado, confitero, con cédula personal de igual clase, fecha diez del mismo mes, talen número 257.

Juan Macías Robles Vitoria, de treinta y tres años, casado, sacristán, con cédula personal de clase décima, expedida en veinte y tres de Mayo último, talen número 308.

Juan Macías Robles Vitoria, de treinta y tres años, casado, propietario, con cédula personal de novena clase, expedida en veinte y tres de Mayo último, talen número 4674.

Manuel Vitoria Robles, de treinta y nueve años, casado, del Comercio, con cédula personal de novena clase, expedida en nombre de Juan último, talen número 673.

Alberto Pizarro Caudal, de cuarenta y nueve años, casado, propietario, con cédula personal de novena clase, expedida en quince de Abril último, talen número 969.

Nicolas Pizarro Caudal, de cincuenta y tres años, casado, labrador, con cédula personal de novena clase, expedida en diez de Junio último, talen número 1676.

Manuel Pizarro Caudal, de setenta y tres años, casado, labrador, con cédula personal de clase décima, expedida en veinte y nueve de Mayo último, número 216.

Domingo Pizarro Caudal, de veinte y tres años, soltero, propietario, con cédula personal de novena clase, expedida en catorce de Abril último, talen número 1573.

Sebastián Pizarro Caudal, de treinta y nueve años, casado, del Comercio, con cédula personal de novena clase, expedida en diez de Julio último, talen número 2295.

A533829*

Samuel Melchor Olavarré, de veintenta y tres años, casado, labrador, con cédula personal de veintena clase, expedida en diez de junio último, talón número 682.

José Evaristo Delas, de cuarenta y cuatro años, casado, alfarero, con cédula personal de veintena clase, expedida en treinta y uno de agosto último, talón número 461.

José Pascual Echeburu, de treinta y cuatro años, casado, empleado, con cédula personal de veintena clase, expedida en quince de junio último, talón número 1280.

Vicente Evaristo Blasco, de treinta y nueve años, casado, labrador, con cédula personal de veintena clase, expedida en veinte y tres de junio último, talón número 4573.

Pascual Egleas Fortino, de veinte y uno años, casado, del comercio, con cédula personal de veintena clase, expedida en veinte y cinco de junio último, número 2239.

Pascual Echeburu, de veintenta y cinco años, casado, labrador, con cédula personal de veintena clase, expedida en treinta de mayo último, talón número 2276.

Antonio Eguía Eribau, de sesenta y tres años, casado, labrador, con cédula personal de veintena clase, expedida en veinte y seis de agosto último, talón número 641.

José Echeburu, de treinta y cinco años, casado, empleado, con cédula personal de veintena clase, expedida en diez de junio último, talón número 186.

Juan Vicente Ormaz, de treinta años, casado, jornalero, con cédula personal de veintena clase, expedida en treinta de mayo último, talón número 2422.

Samuel Melchor Eribau, de veintenta y cinco años, casado, cartero, con cédula personal de veintena clase, expedida en veinte y ocho de junio último, talón número 2447.

Pascual Vicente Ormaz, de treinta y cuatro años, casado, jornalero, con cédula personal de veintena clase, expedida en diez de mayo último, talón número 1916.

José Bravo Jorin, de varanta y quatro años,
casado, propietario, en cédula personal de
varona clase, expedida en veinte y seis de
mayo de noventa y ocho, talón número 48.

Caual Placoma Estorin, de cincuenta y
un años, casado, labrador, en cédula personal
de varona clase, expedida en veinte y cuatro
de Mayo último, talón número 474.

Caual Placoma Estorin, de cuarenta y dos
años, soltero, propietario, en cédula personal
de varona clase, expedida en veinte y dos
de Mayo último, talón número 4565.

José Thoma Estorin, de cincuenta y seis años,
casado, empleado, en cédula personal de
varona clase, expedida en siete de Abril
anterior, talón número 4310.

Francisco Elvartinez Roda, de cuarenta
y un años, casado, jornalero, en cédula perso-
nal de varona clase, expedida en seis de
mayo de noventa y ocho, talón número 918.

Francisco José Estorin, de cuarenta años, ca-
sado, propietario, en cédula personal de va-
rona clase, expedida en veinte y ocho de
junio último, talón número 196.

Caual Pitarol Cordell, de setenta años, ca-
sado, labrador, en cédula personal de clase
de varona, expedida en diez de junio último,
talón número 2322.

Caual Placoma Estorin, de treinta
y tres años, casado, labrador, en cédula personal
de varona clase, expedida en veinte y
nueve de Mayo último, talón número 4347.

Elizabet Estorin, de treinta y tres años,
casado, labrador, en cédula personal de cla-
se de varona, expedida en quince de junio
último, talón número 7231.

Caual El Estorin, de treinta y ocho años,
casado, labrador, en cédula personal de cla-
se de varona, expedida en quince de mayo
de noventa y ocho, talón número 6824.

José Carlos Cantavilla, de cincuenta y dos
años, casado, labrador, en cédula personal de
igual clase, expedida en once de Mayo
último, talón número 1794.

Juan Placoma Estorin, de veinte y siete
años, casado, propietario, en cédula personal de
varona clase, expedida en veinte y siete
de junio último, talón número 4320.

A.5333830*

José Andrés Ordóñez, de una renta personal de
casado, jornalero, con cédula personal de cla-
se de una, expedida en veinte y ocho de
junio último, talón número 1972.

José Manuel Gómez, de cincuenta y siete
años, casado, empleado, con cédula personal
de clase de una, expedida en diez y seis de
junio último, talón número 1879.

Nicolas López Pérez, de sesenta y cinco años,
casado, labrador, con cédula personal de
menor clase, expedida en veinte y nueve de
julio último, talón número 4976.

Alfonso López, de cuarenta y cua-
tro años, casado, labrador, con cédula perso-
nal de clase de una, expedida en veinte y dos
de mayo último, talón número 3477.

José María Gil, de treinta y ocho años,
casado, cantante, con cédula personal de una
clase, expedida en veinte y tres de mayo
último, talón número 12180.

Antes los correspondientes, un vecino de
esta Ciudad, excepto el último que lo es de la
Ciudad de Castellón, tienen a su jirón la
capacidad legal necesaria para otorgar

esta escritura de sociedad civil parie-
lar y venta, dicen: Que instituyen la pre-
sente sociedad para el alumbramiento de
aguas subterráneas en destino al riego de las
fincas de regano que los interesados poseen
en el término de esta Ciudad, partido del

Obispado de Tortosa, en la siguiente proporción: —
— Pedro García Gómez, una hangada veinte
cinuenta y cinco brazas; Vicente Plascó Pastor,
dos hangadas cuarenta y una brazas; Nican-
te Pedron Gómez, siete hangadas; Juan
Ceballos Andrés, dos hangadas; Vicente Ceballos
Pastor, once hangadas, once y nueve brazas;
Antonio Nicasio Ordóñez, dos hangadas; José Ant-
ón, una hangada; José Manuel Ceballos
Ordóñez, una hangada diez brazas; San-
tias Font Bat Ercam, una hangada, dos
mil trescientos y una hangada; Jose
Ignacio Ceballos, una hangada veinte
brazas; Manuel Mella Font Bat, una han-

5

Onofre Flores

EL CAVALL EN L'AGRICULTURA

Seriman, S.A.

BANCAIXA
fundació Caixa Castelló

PORCELANOSA

facsa
Agua Potable

Societat de Foment Agrícola Castellonense, S.A.

EL CAVALL EN L'AGRICULTURA

Al pas del temps el cavall ha estat el motor gràcies al qual la humanitat ha pogut evolucionar. Per tal d'anomenar les diferents classes de cavalls que hi ha necessitaríem prou pàgines a causa de la gran quantitat de races i encreuaments que han existit. Les nombroses i diferents races s'agrupen en dos tipus: els de sang calenta, que comprenen tots els pura sang com són els trotadors, els de salt, els de carreres, etc., i els de sang freda, que són els que s'han utilitzat per a l'agricultura pel fet que, al contrari dels primers, aquests són animals pesats i tranquils i el pas n'és normalment el moviment més usual per a caminar.

Avui recordarem aquest animal noble, ja que al pas dels segles ha estat el motor gràcies al qual l'agricultura va poder evolucionar.

Fins al segle VIII l'home no se servia del cavall en les feines de conreu. Va ser en aquest segle quan es va intentar aprofitar la seua força en les feines agrícoles, per a la qual cosa es va inventar un sistema d'enganxall que consistia en un estrany entramat de fils. Açò no va donar els resultats desitjats, ja que el coll de l'animal quedava estrangulat quan aquest feia els esforços requerits. Per això el bou continuava sent l'animal que s'usava per a les feines de conreu.

Posteriorment, es va inventar un arnés per als cavalls, compost per una collera i uns tirants. Es tractava d'una collera encoixinada que es recolzava en els múscles del cavall i li permetia respirar lliurement. Aquest nou invent deixava que la sang circulara lliurement sense destorbs, fins i tot en els esforços més pesats. Actualment, encara es continua utilitzant aquesta forma d'enganxall, tot i que modificada per a utilitzar la força de les cavalleries.

A més, aquest animal estava considerat en l'època medieval com una arma bèl·lica i assolia uns preus tan elevats en els mercats que el llaurador no podia accedir-ne a l'adquisició. Així mateix, el sofert llaurador d'aquella època (que a més de sofert era molt pobre) era poc inclinat a desprendre's del bou, ja que en un cas d'extrema necessitat sempre podia traure alguns diners per la seua bona cotització per a la carn.

No tenim documents que ens indiquen el nombre de cavalleries existents durant els primers anys de la fundació en la nostra ciutat, però segurament només existirien les cavalleries que usaven els governants en els seus desplaçaments per a la bona governabilitat de la vila.

Fins a mitjan 1700, a Vila-real només es cultivaven les terres immediates al poble. Totes les altres, incloses les partides de Solades i Carinyena, estaven plantades d'oliveres i garroferes. Encara que en aquesta època ja s'arrancaven els arbres i es destinaven aquestes terres a la sembra de blat i d'altres cereals segons augmentava la població, la veritat és que Vila-real estava considerada com la vila més pobra de la província. Cal destacar que en la nostra ciutat llavors encara no es coneixia el cultiu de la creïlla.

EL CENS CAVALLÍ

A partir de l'aparició de les armes de foc és quan el cavall perd la seua eficàcia per a la guerra i, a partir d'aquest moment, comença a usar-se (a causa del seu poc interès per a la lluita) tant en les feines de conreu com per al tir de les carretes.

En la nostra ciutat, fins a la implantació del taronger, no s'observa cap augment en la cabanya cavallina. És a partir de 1840 quan s'experimenta un augment espectacular, el qual ja no baixaria fins al segle següent, ben entrats els anys 1950.

El 1849, segons el *Padrón General de todos los habitantes de la villa y término con expresión de la fuerza y útiles de transporte para el término de caminos*, en la nostra ciutat hi havia 664 caps desglossats de la forma següent:

296 cavalleries majors, que corresponien a cavalls i muls,

368 cavalleries menors, que corresponien a ases

Entre cavalls i ases sumaven un total de 664 caps, els quals s'usaven per al conreu i com a animals de càrrega per mitjà d'albardes.

Malgrat la quantitat d'equins censats, només hi havia 94 carros declarats en tota la ciutat, i això es devia al fet que encara no havia arribat el *boom* de la taronja i el nostre terme encara no reunia les degudes infraestructures necessàries per al pas d'aquests vehicles. Com que encara no existien les carreteres tal com les coneixem avui, les collites s'havien de traure per mitjà d'albardes utilitzant les sendes que hi havia generalment paral·leles a les files de reg.

1882

En el *Padrón de Bienes* el nombre de cavalleries augmentava considerablement i estava format de la següent manera:

712 entre cavalls i muls

208 ases

Açò ens feia un total de 920 caps. És molt significatiu que en només trenta-tres anys l'existència d'animals, bé per al conreu o bé per a la tracció, augmentara més del 50%.

Hem de ressenyar que, ja per aquell temps, es comença a recaptar per mitjà dels ajuntaments l'impost de rodatge (plaques) als carros i, tret de molt poques excepcions, Vila-real ja comptava amb quasi un miler de carros.

El 1936, segons el cens de les matrícules de carros, el nombre és el següent:

Cavalls i muls	736
Ases	460
Total cabanya cavallina	1.196

1950

Però la màxima presència d'aquest animal la trobem als anys 50. A causa de la catàstrofe de la gelada del 46, la nostra ciutat es va haver de dedicar a la sembra de cultius de subsistència (blat, fesols, panís, etc.), per la qual cosa es necessitava una major aportació de força animal per a poder cultivar tot el terme. Així, en el cens de 1950 trobem un augment de 530 cavalleries, comparades amb l'any 1936, que queden així:

Cavallí i mular	1.011
Asinal	716
Total	1.727

Per què hi ha un augment constant durant aquests últims cent anys? Açò va estar motivat per l'augment del cultiu del taronger i per la seua entrada gradual en producció, la qual cosa exigia, a més de mà d'obra, una gran quantitat de vehicles per al trasllat de la taronja fins als magatzems.

CONFIGURACIÓ DEL SECÀ

La substitució del bou pel cavall va comportar en el nostre terme una sèrie de reformes quant al seu cultiu. El nostre secà, que fins llavors estava ocupat majoritàriament per la vinya i l'olivera, a poc a poc i amb l'arribada del cavall va ser substituït per la garrofera el fruit de la qual era el principal aliment dels equins.

En el segle XIV el cultiu de la garrofera no té cap importància en la nostra ciutat. El 1566 hi havia en el nostre terme una superfície de 174 hectàrees dedicades a aquest cultiu.

Fins que els garroferals van entrar en producció, per a l'alimentació dels cavalls es va posar de moda un tubercle ja desaparegut en la nostra ciutat, denominat *pataca*, que era molt paregut a la creïlla i que juntament amb la remolatxa constituïa l'aliment bàsic de les cavalleries.

Cent anys després, l'any 1676 va augmentar a 1.476 hectàrees i l'any 1786 la xifra ja arribava a 1.231.

Paradoxalment, el 1882, al mateix temps que augmentaven els tarongerars, també anaven en augment les plantacions de garroferes (d'acord amb l'augment de cavalleries) i, en aquell any, ja es comptabilitzaven en la nostra ciutat 2.803 ha de garroferars.

No és fins als anys cinquanta quan en el secà vila-realenc veiem desaparèixer gradualment els garroferars, en benefici dels cítrics, fins a arribar a l'actualitat en què aquest arbre ha desaparegut per complet del nostre terme.

EL CARRO

En l'arxiu de la nostra ciutat trobem nombrosos apunts que ens revelen la seua existència des de fa molt de temps. El 1383 "*pagan dos sueldos a un hombre conduciendo un carro ajeno por cuenta del dueño*" i el 1466, amb motiu de les obres en la ciutat, es va indicar que "*sia comprat hun carro per obs de la fábrica de la sala e altres obres per a obs de la vila... que com les obres que fan la obra picada per a la sala stan luny de la vila per tallar la pedra e no y haia tal persona la qual puxa visitar los dits obrés per lo tallar de la dita pedra que es luny que sia llogatt un hom de la vila la cual ajuta als abres a fer la dita obra de visitar aquelles*".

Pel que sembla, aquests apunts es refereixen a la compra d'un carro de rodes massisses (que era el sistema utilitzat aleshores), molt pesat i amb molt poca maniobrabilitat, que era el vehicle generalitzat per a l'enganxall de bous, ja que el carro de raigs tal com el coneixem nosaltres no es coneix fins al 1769 quan va aparèixer a Catalunya i va causar una gran revolució.

En un principi, com ja hem dit anteriorment, les collites del nostre terme es transportaven a través de sendes des dels llocs de la collita fins a la ciutat. Amb l'aparició del carro de raigs es va procedir immediatament a la construcció de carreteretes d'un cap a l'altre del terme a fi de facilitar l'entrada als horts.

ELS TRACTANTS

Aquest augment del bestiar cavallí prompte va generar un negoci lucratiu: la compravenda.

La compravenda d'aquests animals era exercida per persones de paraula fàcil i convincent, les quals solien exercir de prestadors la majoria de les vegades, finançant la venda d'aquests animals en pagaments a determinades dates, les quals sempre coincidien amb les èpoques de la recol·lecció de les collites.

El 1700 ja trobem inscrit en el padró com a tractant de la nostra ciutat un cert Francisco Ferrer. Però, a mitjan 1700, es van establir en la nostra ciutat una sèrie de francesos que es van dedicar a una gran varietat d'oficis. Alguns es van consagrar a la venda i exportació de vins, però la majoria d'ells es van dedicar a la venda de cavalleries, moltes de les quals entraven a la Península de contraban, ja que llavors estava prohibida i penalitzada l'entrada i eixida de cavalls d'Espanya per pragmàtiques editades pels governants d'aquell moment. En la nostra ciutat estaven establits Juan Sichet, Mauricio Maxler, Juan Gaumels o Damian Masses, entre d'altres.

Descàrrega de caixes de taronges al Port.

Aquests personatges singulars acudien a les fires que se celebraven tot a l'ample de la geografia espanyola i, en particular, a les regions on es criaven les bèsties.

FIRES

Se celebraven nombroses fires en tota la Península i era a Navarra on aquestes eren més nombroses, ja que en els pobles pròxims als Pirineus era on es podien comprar les bèsties amb més facilitat, així com algunes procedents de França.

Els cavalls que més s'apreciaven eren els que procedien de la fira que se celebrava a Pamplona en les festes de Sant Fermí, en la qual s'exposaven una gran varietat de cavalleries per a la seua venda i on acudien els tractants de Vila-real. Cal destacar que l'agricultor de Vila-real, per a les seues necessitats agrícoles, s'inclinava més per les cavalleries procedents d'aquesta regió navarresa.

Hi havia tres tipus de cavalleries, entre els quals l'agricultor elegia les seues necessitats.

En primer lloc, hi havia el cavall de Burguete, que es criava a pocs quilòmetres de la frontera francesa, en el poble del mateix nom. Aquest tipus de cavalleria era de mitjana estatura, de gran amplària i robustesa en les extremitats i es coneixia com *de l'anca partida*. Eren animals de fàcil domadura, dòcils i d'una gran mansuetud, la qual cosa els feia els més preferits d'entre totes les altres races.

Exemplar de raça de Burguete.

Aquest cavall era originari d'una xicoteta extensió entre Roncesvalls i Burguete i va adquirir un merescut prestigi per les seues peculiars condicions per a l'agricultura. Era

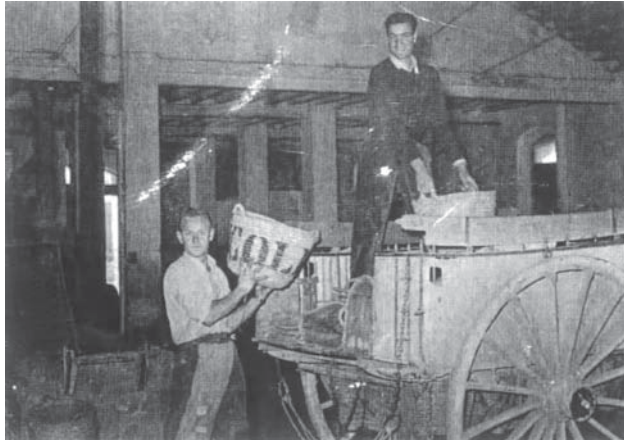
un animal rabassut (ample de cos i d'extremitats curtes i fortes) i que, sense tenir una gran alçada, tenia la força suficient com per a convertir-se en un motor agrícola, la qual cosa el feia molt manejable per a totes les feines del camp.

En segon lloc, hi havia un cavall més sobri, de més alçada i més potent, que s'anomenava rossí. Aquest procedia del Pirineu francès i era producte d'un encreuament entre les egües del terreny amb els perxerons francesos, els quals eren molt apreciats per a l'arrossegament i transport de mercaderies pesades i eren els més aptes per al transport de graves, arenes i materials pesats.

I, finalment, hi havia el cavall del Roncal, de figura més estilitzada que els anteriors i d'una alçada mitjana entre el de Burguete i el perxeró. Aquest, que es criava en tots els pobles que formen la vall del Roncal, era un animal nerviós, rude i molt esquerp, per la qual cosa costava molt de treball domar-lo a causa del seu caràcter i, encara així, la majoria d'ells es desbocaven amb molta freqüència i, tot i que era una bèstia excel·lent, per aquestes raons no era tan apreciat pels nostres agricultors.

EL CAVALL I LA TARONJA

Però on veritablement se li va traure més partit a aquest animal, a banda de les feines agrícoles, va ser sense cap dubte en el transport de la taronja. La propagació d'aquest animal va començar, com ja hem dit anteriorment, juntament amb l'expansió del taronger fins als anys cinquanta, en què era molt estrany trobar una casa que no tinguera a l'estable la presència d'algun equí.

Descàrrega de taronges al magatzem.

La *prega*, com vulgarment s'anomena el transport de taronges, comença a final d'octubre i dura fins al mes d'abril i antigament hi intervenien centenars de carros per al transport de la taronja. Les cavalleries més usades eren les que transportaven en cada viatge 40 cabassos de taronges, cosa que equivalia a un pes aproximat de 800 quilograms. Això ens pot donar una idea de com era de costosa l'entrada dels cítrics als magatzems i de la gran quantitat de cavalleries que es necessitaven durant tota la temporada.

A l'agricultor vila-realenc, el cavall li era molt rendible. A l'estiu l'usava per a les feines del camp (llaurar, xarugar, passar ganxos, etc.) i, quan arribava l'hivern, el transport de la taronja li reportava grans beneficis.

El transport de la taronja.

Si analitzem els jornals que es pagaven l'any 1943, observem que un collidor de taronja guanyava al dia 10 pessetes per la jornada de 8 hores i, en canvi, el transport es pagava a raó d'1,25 pessetes per cabàs, per la qual cosa un agricultor amb una cavalleria que arrossegava 40 cabassos cobrava per dia 50 pessetes; quasi el triple que un collidor de taronja.

El transport de la taronja va estar arrossegat durant més de cent anys per carros. Un encara els recorda del temps en què era xicotet, quan arribaven als passos a nivell i esperaven que s'alçaren les barreres, formant llargues cues, per a continuar el seu viatge fins al magatzem de descàrrega.

En la dècada dels 60, l'arribada del camió va apartar a poc a poc el cavall del transport, fins a desaparèixer totalment, i la invenció del motocultor per a les feines del camp va suposar-ne l'eliminació i la ràpida desaparició d'aquest del món agrícola, fins al punt que, en l'actualitat, pràcticament ha desaparegut a Vila-real, on queden poquíssims exemplars que s'utilitzen només com a esport, bé com a muntures els caps de setmana o en els concursos de tir i arrossegament.

Amb aquest treball retem un merescut homenatge a aquest animal, antigament considerat com un membre més dins de les famílies agricultores vila-realencs, i que en l'actualitat és un perfecte desconegut per a les noves generacions.

Onofre Flores

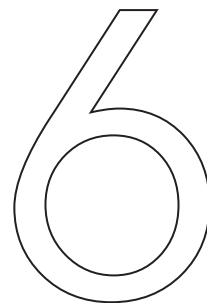
CENS CAVALLÍ A VILA-REAL

1849	 664	 296 cavalls
		 368 ases
1882	 920	 712 cavalls
		 208 ases
1928	 1.142	 758 cavalls
		 382 ases
1936	 1.196	 736 cavalls
		 208 ases
1944	 1.545	 958 cavalls
		 587 ases
1950	 1.612	 1.033 cavalls
		 579 ases
1960	 1.219	 813 cavalls
		 406 ases
1964	 302	 209 cavalls
		 93 ases

Com podem observar en aquest gràfic, des de 1849 que va ser l'envol taronger fins a la dècada dels seixanta, la cabanya cavallina va anar en progressiu augment. A partir de llavors va anar desapareixent de la nostra ciutat.

BIBLIOGRAFIA

- MARTI-CERCOS, *Apuntes históricos* (inèdit).
Matrículas de carros, 1936, Arxiu Municipal.
Matrículas de carros, 1959, Arxiu Municipal.
Padrón General de todos los habitantes de la villa y término con expresión de la fuerza y útiles de transporte para el término de caminos, Arxiu Municipal, 1849.
Padrón de Bienes, Arxiu Municipal, 1882.
 VILANOVA, Santiago, *Vida i mort a Vila-real*, Ajuntament de Vila-real, 1989.

Manuel-Carles Arnal Cercós

LES SÉQUIES DEL DIABLE. COMPROVACIONS DE VISU SOBRE EL QUE DIEM “LA SÉQUIA DEL DIABLE”

Seriman, S.A.

BANCAIXA
fundació Caixa Castelló

PORCELANOSA

facsa
Agua Potable
Societat de Foment Agrícola Castellonense, S.A.

LES SÉQUIES DEL DIABLE

COMPROVACIONS DE VISU SOBRE EL QUE DIEM “LA SÉQUIA DEL DIABLE”

Raó d’aquest estudi

Potser un dia de conversa per l’any 2001, li vaig comentar a mossén Vicent Gimeno algunes observacions que havia fet en el nostre terme, cosa que el va sorprendre segons pareix.

Ell em va animar a escriure sobre aquests senyals perquè en quedara constància i servira perquè els joves estudiosos pogueren millorar el coneixement actual.

I així ho he fet, i les pàgines que segueixen en són el resultat. He d’aclarir que bàsicament aquestes observacions es refereixen al traçat de la séquia del Diable, un tema que ha estat objecte de diferents estudis que no n’han resolt el problema.

En posar-me a fer efectiva la seua idea, vaig començar per la séquia Sobirana perquè en el Barranquet de l’Hospital es plantejava el problema del seu encreuament i, en examinar-ho bé, vaig veure la facilitat amb què els romans van solucionar aquest pas. Però, com que avui tota la zona està edificada, em faltava un senyal que fóra convincent.

Vaig pensar en mossén Benet Traver que, en la seua *Historia de Villarreal*, inclou unes fotografies que són de gran utilitat perquè posen de manifest com era la configuració del paratge i posen en clar com travessava l’esmentat Barranquet la séquia que ens ocupa.

Entre les observacions que tenia fetes i la seguretat que donen aquestes fotos he pogut rastrejar fàcilment les séquies del Diable.

Les séquies del Diable (número 1, cota 100)

Localització: a la vora del riu Millars, entre el camí Vora Riu i el mateix riu. Polígon núm. 1 del terme de Vila-real

Punt 1: on deixa la vora del riu (superat el cingle, abandona la llera del Millars).

Punt 2: creua el camí Vora Riu, s'endinsa en el pla.

Punt 3: creua el camí Onda-Castelló, on els germans Llop en trobaren restes (davall de l'autovia).

Punt 4: lloc on, en eixamplar l'autovia Borriol-Betxí, aparegueren restes deixades pel pas de l'aigua de la séquia esmentada.

Punt 5: la séquia, seguint les corbes de nivell, creua la ratlla de terme entre Onda i Vila-real.

Les séquies del Diable (número 2, cota 60)

Localització: a la presa de la Llum de Tol

Punt 1: punt on crec que naix la séquia que ens ocupa.

Punt 2: indret del Termet de l'Ermita on es veu clarament el seu pas.

Punt 3: per aquest lloc creua el camí Vell Onda-Castelló.

Punt 4: totes les persones que tenim una certa edat hem conegut, abans que es fera l'autopista, que les restes del pas pel lloc s'apreciaven clarament.

Punt 5: vora el camí Miralcamp, en fer la rompuda de les terres d'aquesta parcel·la, en sortí el raig molt ben marcat.

Punts 6 i 7: amb pocs metres de distància, n'aparegueren dues proves del seu pas en la terra en fer-se diversos treballs amb poca diferència d'espai i temps.

Punt 8: enfront de l'aljub per on també passa.

Punt 9: en aquest punt en queden restes prou clares.

Punt 10: lloc del Corral de Galindo, molt prop de l'encreuament del barranc de Ràtils.

Punt 11: encreuament del camí Betxí.

Punt 12: molt a prop del salt del riu Sec, en fer la rompuda de les terres d'aquesta parcel·la, aparegué el raig tal com solia fer-ho en aquests casos.

Punt 13: en aquest punt hi ha un olivó o olivera borda i davall de la seua ombra queden restes d'argamassa, o almenys és el que jo crec, i que a força d'anys les arrels de l'esmentat olivó n'han fet una destrossa molt espectacular.

Les séquies del Diable (número 3, cota 40, Sobirana)

La séquia Major i les seues variants

Punt 1: hem situat aquest punt en l'assut de l'Ermita.

Punt 2: correspon a les restes conegudes com les Argamasses.

Punt 3: el molí Nou; d'ací deriven la Sequiola i la Sequieta.

Punt 4: lloc per on creua la via del tren.

Punt 5: ací tornava a creuar la via fèrria (és la connexió de la séquia Nova).

Punt 6: els Partidors.

Punt 7: aquest lloc és on la Sobirana, per creuar el Barranquet, costejant per la vora de l'Hort dels Frares, pujava fins on poguera fer-ho sense perdre nivell (és possible que ho fera ben a prop del pont que hi havia antigament, fins que va desaparèixer en la dècada dels 80 del segle XX).

Punt 8: el pont de Simó. Ací, la Sobirana feia una giragonsa per salvar el Bassot, nom amb el qual es coneixia el Barranquet i que ara es troba tan dissimulat.

Punt 9: la séquia Nova va alta en aquest punt. Des d'allí, la Sobirana se n'anava a la dreta buscant una carretereta que els vells anomenaven Séquia Vella.

Punt 10: encreuament amb l'Assagador. Per no perdre altura seguia la vora del barranc d'Espasers fins al pont de la Bruixa.

Punt 11: pont de la Bruixa. Des d'aquest lloc, costejant la vora dreta, feia el recorregut molt a prop de l'alqueria de Bou per anar a buscar els Arquets.

Punt 12: els Arquets.

Punt 13: on el camí les Voltes creua la séquia Major i pocs metres abans queden restes de la Sobirana. El nivell de cota pareix suficient perquè l'aigua anara fins a les restes d'uns pilars que creuen el riu Sec o Anna. També, com és evident, dominava el molí d'Evaristo (popularment molí Varisto), i si bé la relació és molt evident, no puc establir el com.

Punt 14: pilars que creuen el riu Sec.

Les séquies del Diable (número 4, Jusana)

També coneguda com la séquia de Baix

A la primeria del mes actual, vaig visitar el Millars i vaig trobar, quasi esborrats, els senyals que una séquia ha deixat entre la via del tren i l'assut de Burriana i que donen prou suport a la possibilitat que la Jusana, abans de tenir la trajectòria a partir dels partidors del camí Vell de Burriana, tenia un recorregut diferent i molt interessant.

Punt 1: l'inici es trobava, segons sembla, pròxim a la confluència del Millars i la Rambla. En aquest punt, diferents traçats de séquies han deixat el lloc molt confús. Això no obstant, davall del nou pont del desviament d'Almassora, queden restes de prou importància (núm. 1 en el plànol) i que assenyalen com a primera resta de la Jusana.

Punt 2: aquest punt és entre el pont del tren i l'assut de Burriana (en aquest lloc també es poden veure almenys quatre restes d'argamassa alineades que creuen el riu i tot ens fa pensar que tingueren a veure amb séquies que abastaren zones del que avui són els termes de Castelló i Almassora) i s'hi veu prou bé el pas de la séquia que ens ocupa.

Punts 3 i 4: després de passar l'assut abans citat, hem posat en el plànol els números 3 i 4, que corresponen a les restes que Pepe Balaguer Usó va esmentar, el 1981, en la revista *Rella* de juliol-agost:

“... i també baix de la Tanda, vora riu, hi ha una sequieta tallada a la cantera que la gent pensa que és una trinxera de quan a la guerra. Però jo crec que és romana també.”

Papers de l'Associació Cultural REL·LA. Vila-real, juliol-agost de 1981

Per a mi que el president de la Comunitat de Regants d'aleshores estava molt encertat.

Punt 5: amb el 5 assenyalem el punt on pareix que l'esmentada séquia deixava la vora del riu per seguir recorregut i anar a buscar el Sedenyet que, des del camí del Cedre fins al molí la Roqueta, potser fóra una part de la seua llera, cosa que ens fa pensar que van ser els interessos dels usuaris els que van aconsellar en cada època els canvis que a poc a poc es dibuixaren fins quedar avui dia molt difícils de reconèixer.

Punt 6: camí Cedre (darrere de l'alqueria del Rosari).

Punt 7: cruïlla del Sedenyet i el Barranquet.

Punt 8: molí la Roqueta.

Punt 9: lloc on creua la N-340.

Punt 10: indret on travessa el riu Sec o Anna.

LÍNIA AMB XIFRES

1.– Els Partidors.

2.– Pont de l'Ascla (entre l'avinguda d'Europa i la via fèrria de RENFE).

3.– Camps Federatius.

4.– Unió amb l'altre traçat, davall del molí la Roqueta.

LÍNIA AMB LLETRES

A – Molí la Vila.

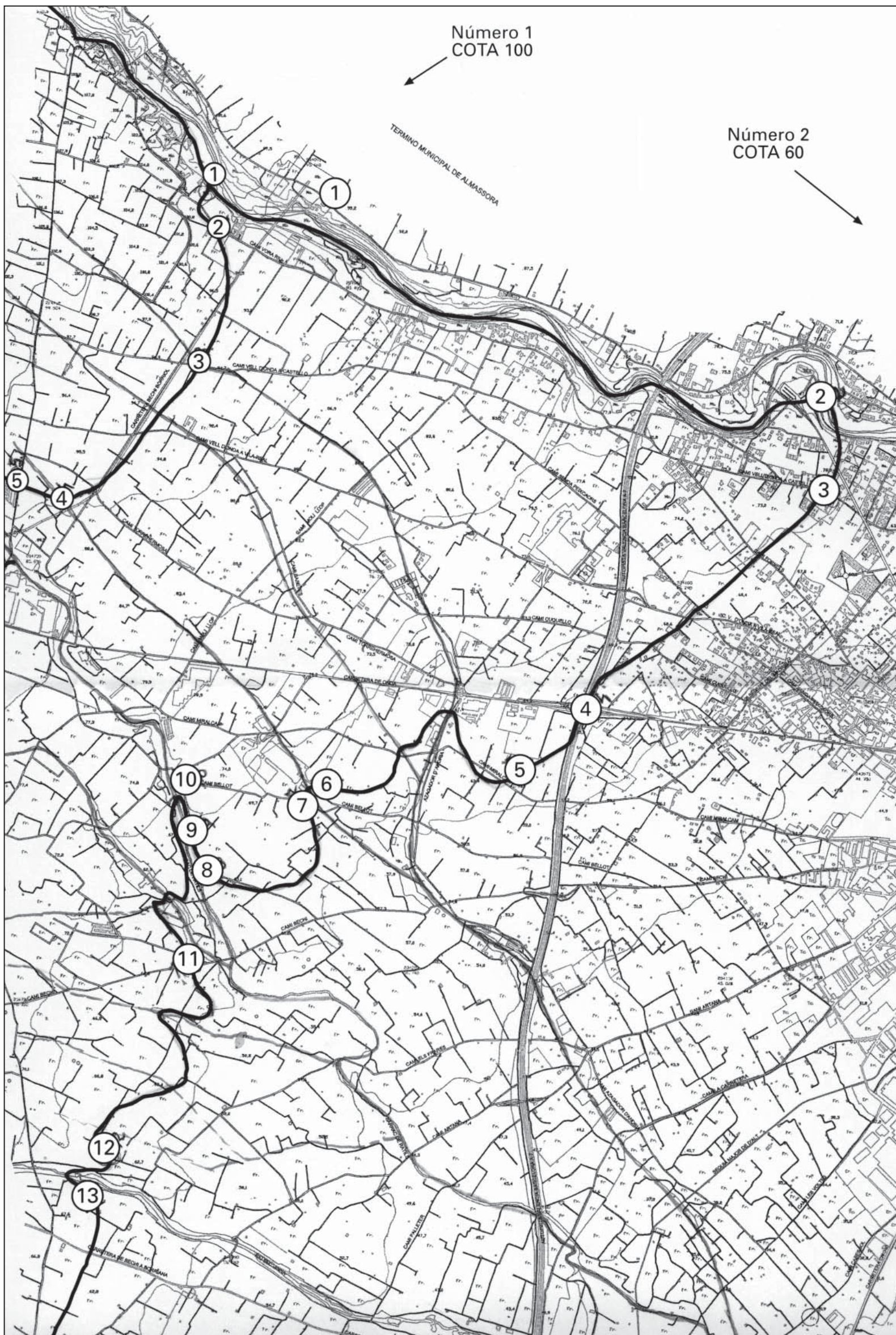
B – Se separa de la *línia amb xifres* i torna a creuar la via fèrria.

C – A l'altura del que s'anomenava pas a nivell de la *Panderola*, girava cap avall a buscar el molí la Roqueta.

D – Molí la Roqueta.

Manuel-Carles Arnal Cercós

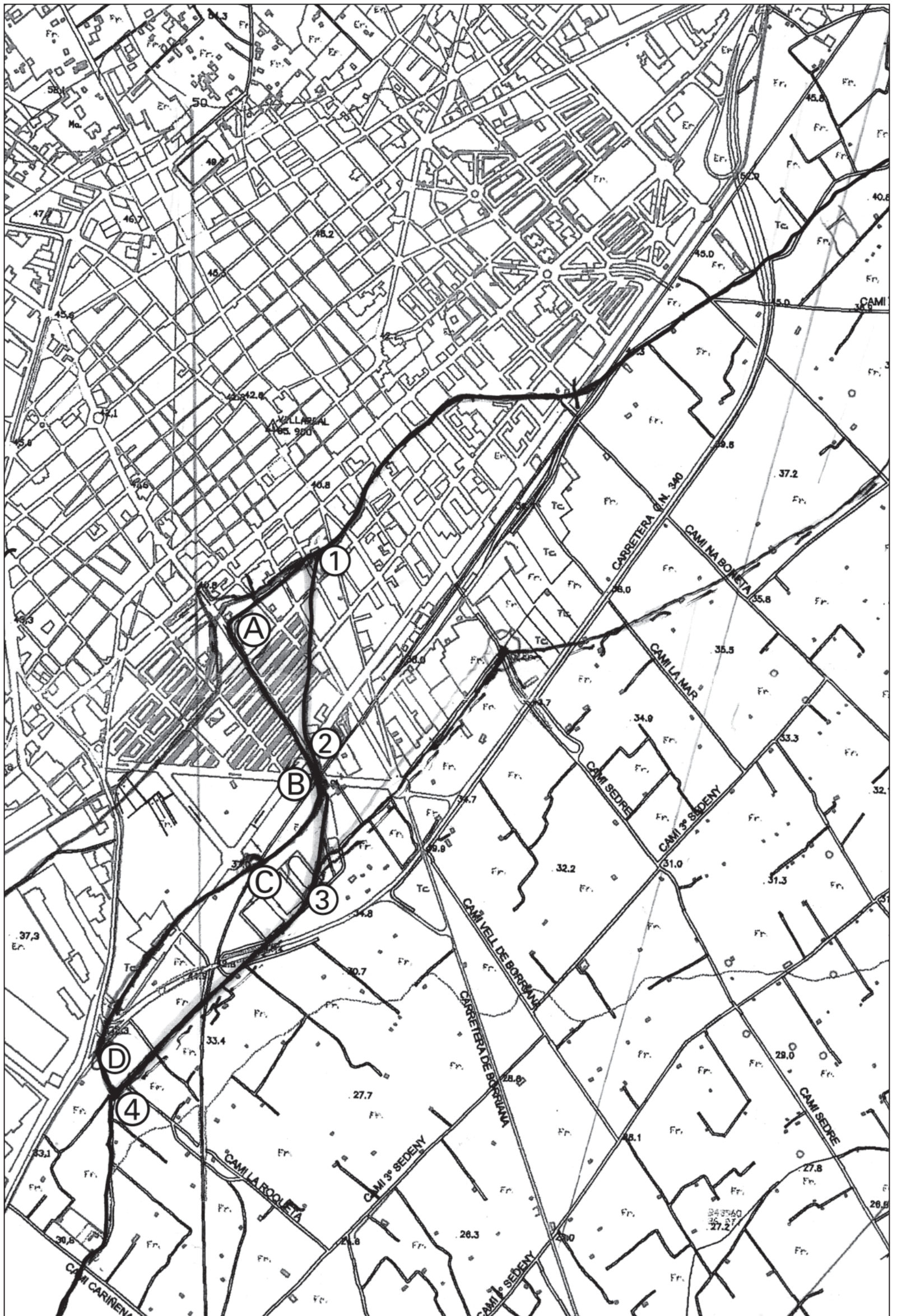
2004-03-25

NÚMERO 3
COTA 40 O SOBRANA

NÚMERO 4
SÉQUIA JUSANA

PUBLICACIÓ PATROCINADA PER:

Seriman, S.A.

BANCAIXA
fundació Caixa Castelló

PORCELANOSA®

 facsa
Aguas Potables
Sociedad de Fomento Agrícola Castellonense, S.A.

**Il·lm. Ajuntament
de Vila-real**

Regidoria de

*Normalització
Lingüística*
VILA-REAL